

HOOFDSTUK 22

De Statenvertaling (1637)*

Dirk van Miert

22·1 Inleiding

Op de synode van Dordrecht (1618-1619) werden uiterst gewichtige zaken besproken door in het zwart gestoken gedelegeerden. Het was niet bepaald het soort gezelschap waarvan men zou verwachten dat het zich aan collectieve hilariteit zou overgeven. Toch kon dat soms gebeuren. Op een zeker moment gedurende een van de schier eindeloze discussies schoten sommige afgevaardigden, ongeduldig en verveeld geraakt, in de lach. ‘Deze trivialiteit was nogal geestig’, herinnerde zich een afgevaardigde: ‘Vele toehoorders lachten met mij mee, omdat er met zoveel ernst en eerbied gesproken werd over de woorden *du* en *ghij*’.¹ De kwestie die aan de orde was betrof de vraag of God in het Nederlands aangesproken moest worden met het enkelvoudige, maar ouderwetse *du* (zoals Philips van Marnix van Sint Aldegonde het had gedaan in zijn beroemde psalmvertaling) of met de nogal formeel klinkende meervoudsvorm *ghij*, die ook als enkelvoudige beleefdheidsvorm in gebruik was. Van gewest tot gewest verschilden de vertegenwoordigers van mening. De Friezen opteerden voor *du*; een van de Hollandse gedelegeerden stemde in, en de afgevaardigden uit Engeland sloten zich aan. Maar de overige vertegenwoordigers, uit Holland, Zeeland, Utrecht en Gelre, hadden een voorkeur voor *ghij*. Zij wezen erop dat *ghij* misschien nog wel vaker in het enkelvoud dan in het meervoud gebruikt werd, en dat *du* een nogal onbeschaafd persoonlijk voornaamwoord was. Juist omdat Marnix had gekozen voor *du* zouden zijn psalmvertalingen nooit populair zijn geworden (Kaajan, 1914, p. 117; De Bruin, 1987, pp. 139-140). Maar de voorstanders van *du* herinnerden er fijntjes aan dat volgens Marnix het meervoud was geïntroduceerd door de Spanjaarden, en dat God een enkele entiteit was die te verheven was om zich aangesproken te voelen door menselijke beleefdheidsvormen. *Du!* vond de doorgewinterde remonstrantenvreter Sibrandus Lubbertus uit Franeker. Nee, *ghij*, zei zijn Leidse collega, de hoogleraar Johannes Polyander van Kerkhoven, gesteund door zijn naaste collega’s Antonius Thysius en Antonius Walaecus. Ten langen leste werd er tot stemmen overgegaan. Een meerderheid bleek van mening te zijn dat God in het Nederlands voortaan met *ghij* geadresseerd moest worden (Kaajan, 1914, pp. 118-119).

Deze discussie wijst niet alleen vooruit naar de enorme taalkundige invloed die de Statenvertaling zou gaan krijgen op de vorming van de Nederlandse taal. Ze verwijst ook terug naar eerdere pogingen die in het werk gesteld waren om te komen tot een nieuwe Nederlandse vertaling die de strenge toets van het orthodoxe calvinisme zou kunnen doorstaan. Zoals uit dit boek blijkt, stammen de eerste Nederlandstalige versies van onderdelen uit de Bijbel uit de middeleeuwen. Vooral de Tien Geboden en de Psalmen waren al vaker vertaald.² Hoewel het lezen van (onderdelen van) de Bijbel in de landstaal een wijdverbreide praktijk was gedurende de middeleeuwen, kwam er in de loop van de zestiende eeuw als gevolg van de contra-reformatie steeds meer druk om de Bijbel in de volkstaal te verbieden. Door voortdurende interne onenigheid over de voor- en nadelen van een dergelijk verbod zijn maatregelen tegen bijbelvertalingen in de volkstaal nooit geheel nageleefd in alle katholieke gebieden. Een van de gevoelde nadelen was dat het zonder bijbeltekst in de volkstaal moeilijker was het hoofd te bieden aan het oprukkende protestantisme, dat zijn eigen bijbelvertalingen produceerde.³

22·2 Eerdere pogingen

Na het begin van de Nederlandse Opstand werd een nieuwe deugdelijke Nederlandse vertaling in protestantse kringen gevoeld als een urgente noodzaak en dus werden er in calvinistische contreien pogingen ondernomen om de Deux-Aesbijbel te vervangen (→ zie paragraaf 18.5). In 1594 kreeg Marnix van de Staten-Generaal de opdracht om een frisse vertaling van het Oude Testament te maken rechtstreeks vanuit het Hebreeuws.⁴ Toen Marnix vier jaar later overleed, was hij nog niet verder gekomen dan het boek Genesis (Hinlópen, 1777a, p. 31). Wellicht had hij ook nog Job en Spreuken vertaald, en misschien ook nog wel zijn eigen oude psalmvertaling uit 1580 herzien (Van Heteren & Rijken, 1987, p. 27. Voor Marnix, zie Janssen, 1859; Tjalma, 1896), maar het grote werk moest eigenlijk nog beginnen. In Marnix' plaats benoemde de synode van Zuid-Holland in 1599 twee predikanten: Arnold Cornelisz Crusius en Werner Helmichius (Hinlópen, 1777a, p. 33; De Bruin, 1987, p. 135). Een vooraanstaande specialist op het gebied van Hebreeuws, de hoogleraar Johannes Drusius in Franeker, werd gepasseerd, ofschoon Marnix hem uiterst competent had gevonden en Arminius in hem een uitmuntende vertaler zag, zoals blijkt uit een brief van de laatste aan Johannes Uytenbogaert uit 1600:

*De zoon van een Franeker theoloog zei onlangs tegen me: 'De predikant Jan Roggius vertelde me dat Drusius op de Synode van Zuid-Holland werd buitengesloten van de bijbelvertaling, en zelfs van het nazien van de vertaling.' ... Deze twintigjarige jongen ... was zich er zonder twijfel niet van bewust hoeveel respect ik heb voor Drusius.'*⁵

Niet alleen de taalkundige bekwaamheid van een vertaler was belangrijk: minstens zo zwaar wogen zijn theologische opvattingen. Drusius had geweigerd om de gereformeerde belijdenisgeschriften te onderschrijven (de *Confessio Belgica* en de Heidelbergse Catechismus), hetgeen door de synodes van Noord- en Zuid-Holland als voorwaarde was gesteld om als vertaler in aanmerking te komen.⁶ Maar Drusius

had al in 1600 een heterodoxe reputatie, die misschien nog wel versterkt werd juist doordat uitgerekend Arminius zo positief over hem was.⁷ Niettemin, de Staten-Generaal verleenden Drusius een toelage om hem commentaren te laten schrijven op lastige passages in het Oude Testament, in de veronderstelling dat deze commentaren het vertaalwerk zouden ondersteunen (Korteweg, 2010, p. 51). Hieruit blijkt dat de nieuwe bijbelvertaling niet alleen een zaak was van een Gereformeerde Kerk waarin verschillende theologische opvattingen leefden, maar ook van een overheid die het publieke belang ervan erkende.

Na zes jaar hadden Crusius en Helmichius nog zulke geringe vorderingen gemaakt dat Willem Baudartius – een predikant uit Zutphen en niet voor niets een oud-student van Drusius – een voorstel voor een eenvoudige oplossing publiceerde. In zijn pamflet *Wech-bereyder op de verbeteringhe van den Nederlandschen Bybel* (1606) betoogde hij dat men beter een Nederlandse vertaling kon maken uit de vrij letterlijke Duitse bijbelvertaling van Johannes Piscator, die inmiddels (in 1602-1603) was verschenen. Die vertaling was al een stuk beter dan de al te *hineininterpretierende* versie van Luther, die ten grondslag had gelegen aan de Deux-Aesbijbel. Neem bijvoorbeeld Genesis 2:25: ‘Ende sy waren beyde naeck, de mensche ende zijn wijf’, zoals er in de Deux-Aesbijbel staat. Dit had sommige lezers tot de conclusie gebracht dat Eva kennelijk geen mens was. Beter was het, zo betoogde Baudartius, om het Hebreeuwse woord *adam* niet te vertalen met ‘man’ of ‘mens’, maar met de eigen naam Adam. Dit voorstel was de uitkomst van een discussie tussen Drusius en Baudartius over de vraag of de vrouw wel een menselijk wezen is (De Bruin, 1937a, p. 269). Baudartius wees er verder nog op dat de vertaling van de namen van planten en dieren, van technische zaken als gewichten, maten, ambten, kleuren en kleden uiterst problematisch was (De Bruin, 1937a, p. 270). Werner Helmichius voelde zich uiteraard aangesproken en wist zijn werkgevers, vergaderd in de synode van Zuid-Holland, zo ver te krijgen Baudartius’ pamflet te veroordelen. De insinuatie dat er in zes jaar tijd weinig tot stand was gekomen was schadelijk voor Helmichius’ reputatie. Voor de synode zal misschien nog wel zwaarder hebben gewogen dat Baudartius zijn pamflet in het Nederlands had geschreven, ook al ging het om een onderwerp waar de gewone mens geen begrip van had. Klaarblijkelijk werd deze gewone mens niet geacht mee te denken over wat zij of hij moest lezen. Behalve een overduidelijke gender-divisie, zoals blijkt uit de discussie over de existentiële status van vrouwen, speelde dus ook een sociale kloof mee: de top-down houding van de kerk en haar vertalers ten opzichte van het gemene kerkvolk is kenmerkend voor het hele Statenvertalingsproject.

Baudartius had scherp gezien dat Helmichius’ arbeid niet tot vrucht zou leiden; zijn werk zou worden voortgezet door andere calvinistische predikanten, zoals Joos van Laren (Larenus), Gerson Bucerus, Herman Faulkelius en nog anderen. Maar ondanks hun inspanningen lag er in 1618 nog bij lange na geen complete vertaling op tafel. Geen wonder dat de synode van Dordrecht werd aangegrepen om niet alleen de gereformeerde orthodoxie te zuiveren van remonstrantse sympathisanten, maar ook om het project van de nieuwe Nederlandse bijbelvertaling eindelijk handen en voeten te geven, ditmaal met financiële steun en politieke bescherming van de Staten-Generaal en – hoewel dit nergens zo werd uitgesproken – op de golven van de overwinning van een stadhouder die de contraremonstranten steunde.

22·3 De synode van Dordrecht

Reeds op de eerste dag van de synode, op 19 november 1618, sprak de voorzitter Johannes Bogerman een plechtig gebed uit, gaf een overzicht van de vertalingen die reeds beschikbaar waren in andere volkstalen en erkende de noodzaak van een nieuwe Nederlandse vertaling.⁸ Deze noodzaak werd onderstreept door verscheidene afgevaardigden uit de Verenigde Provinciën en daarbuiten. Een nieuwe vertaling was vooral belangrijk in de strijd tegen het doperdom en het katholicisme. Gezien de context zal zeker ook de gedachte hebben meegespeeld dat met een nieuwe vertaling onorthodoxe interpretaties, zoals remonstrantisme en socinianisme, het hoofd kon worden geboden, hoewel deze gedachte nergens verwoord gevonden wordt. Veel predikanten die geen Latijn kenden hadden zich tot dan toe moeten behelpen met ondeugdelijke vertalingen, waaruit ze opvattingen haalden die ‘weliswaar nuttig en vroom waren, maar vreemd aan de sacrale strekking van de tekst’.⁹

Deze formulering van Bogerman suggereert dat hij doelde op het heilige karakter van de originele tekst, dat wil zeggen: de theologische betekenis ervan. Klaarblijkelijk vond hij dat de bestaande vertalingen geen correcte theologische boodschap aanreikten en dat de nieuwe vertaling dit wel moest doen.

Daarvoor was het overigens niet nodig om de lezer te sturen: het woord van God sprak voor zich. Daarom werd besloten een voorbeeld te nemen aan de Engelse *Authorized Version*: de krap acht jaar tevoren verschenen *King James Bible*. Daarin waren toelichtingen zo veel mogelijk vermeden. In de marge van de nieuwe vertaling dienden wel parallelplaatsen aangegeven te worden. Eveneens zouden in de kantlijn ‘parafrases’ toegevoegd worden ‘van die passages waarvan de strekking niet door één zin weergegeven kan worden’. Hebraïsmen en graecismen moesten zo veel mogelijk gehandhaafd worden, zodat de lezer zich zo vertrouwd mogelijk zou maken met de taal van de heilige Geest (Kaajan, 1914, p. 82). Hier heeft men zich ook aan gehouden, zoals blijkt uit het veelvuldig gebruik van het verbindingswoord ‘ende’ en van het tegenwoordig deelwoord (Sevenster, 1937, pp. 264-267).

In de gevallen waarin de tekst onbegrijpelijk zou worden, moest er een aantekening gemaakt worden in de marge (Kaajan, 1914, p. 87; Donner & Van den Hoorn, 1987, p. 20). Woorden die in de vertaling om syntactische redenen onvermijdelijk waren, maar die niet in de brontekst stonden, zouden in een kleiner font tussen rechte haken moeten worden afgedrukt. Voor de vertaling van passages die duister waren, moest wel verantwoording afgelegd worden in de kantlijn, maar opmerkingen van doctrinaire aard werden noodzakelijk noch raadzaam geacht (Kaajan, 1914, p. 88).

De vertalers moesten de grondtekst direct in het Nederlands vertalen, maar er werd besloten om alles te handhaven dat in de bestaande vertaling (dat wil zeggen in de *Deux-Aesbijbel*) dienstbaar was aan de waarheid, en aan de zuiverheid en het karakter van de Nederlandse taal (Kaajan, 1914, pp. 84-85). Deze methode lijkt tegenstrijdig: de nieuwe vertaling zou namelijk geheel opnieuw tot stand moeten komen uit de grondtalen, en bestaande vertalingen, commentaren, toelichtingen en opvattingen van geleerden zouden alleen in beschouwing worden genomen bij moeilijke plaatsen (Kaajan, 1914, p. 85). Onderzoek heeft echter uitgewezen dat voor het Oude Testament in de eerste plaats de Duitse vertaling van Johannes Piscator gevolgd

werd, en pas in tweede instantie de Deux-Aesbijbel, eerder nog dan Marnix (voor zover gereed) (Sevenster, 1937, pp. 278, 281, 284, 286). Voor het Nieuwe Testament heeft men zich meer laten leiden door de Deux-Aesbijbel (Sevenster, 1937, pp. 271, 286, 289, 293).

Na deze overwegingen ontspoon zich op de synode een lange discussie over de vraag of de apocriefe boeken wel of niet opgenomen moesten worden, en zo ja, in welke vorm. Er heerste weliswaar overeenstemming over de vraag welke boeken niet canoniek waren, maar over de waarde van deze geschriften liepen de meningen uiteen. De voors en tegens werden uitgebreid besproken, en zelfs degenen die zich uitspraken vóór opname in dezelfde band als de canonieke teksten waren verdeeld over de wijze waarop dit moest worden vormgegeven. Uiteindelijk werd besloten de apocriefen op te nemen met aparte titelpagina's, voorwoorden, verschillende lettertypes, in appendices met een eigen paginering, zonder toelichtingen in de marge, maar met een waarschuwing vooraf (Kaajan, 1914, pp. 104-105; Donner & Van den Hoorn, 1987, p. 21). Nog voordat er een woord was vertaald werd er dus al rekening gehouden met de medialiteit van de Schrift: de bladspiegel, het lettertype, en de opmaak waren vormen van visuele instructie die het lezen van de Bijbel zo goed mogelijk dienden te leiden.

Gravure van de opening van de synode van Dordrecht, 1618. Prentmaker en -ontwerper: Frans Schillemans (1619?). Amsterdam: Claes Jansz. (II) Visscher.

Gedurende de laatste sessies van de synode werden de (eerstelijns) vertalers (overzetter) en de (tweedelijns) ‘revisoren’ (overziener) gekozen. De vertalers waren allen predikanten, en geen hoogleraren theologie. De Staten-Generaal zouden vervangingsubsidies verstrekken om de predikanten tijdelijk vrij te kopen in hun gemeenten, zodat ze naar Leiden konden komen voor het vertaalwerk. Het voordeel van Leiden was dat er een goed uitgeruste bibliotheek was. Net als bij de Engelse *King James Bible*, de Zweedse *Gustav Vasa Bibel* en de Boheemse *Bible Kralická*, werden predikanten uit alle gewesten gekozen (behalve uit Drenthe, dat geen capabele vertalers wist te leveren), om ervoor te zorgen dat er een stijl zou worden gecreëerd die de rijkdom van de Nederlandse dialecten van destijds zo breed mogelijk zou weerspiegelen. Door het betrekken van inwoners van alle windhoeken van de Republiek werd bovendien niet alleen het ‘nationale’ karakter van het project benadrukt, maar ook bijgedragen aan de vorming van een nationale identiteit als zodanig (Burke, 2005, p. 10). De bijbelvertaling werd dus bewust aangegrepen om een uniformerende en unificerende (taal)politiek door te voeren.

Het officiële voorstel om tot een nieuwe vertaling te komen werd vervolgens voorgelegd aan de Staten-Generaal. Tot teleurstelling van de voormalige afgevaardigden slaagden de Staten-Generaal er in de navolgende jaren niet in om een aantal obstakels uit de weg te ruimen (Van Itterzon, 1937). De redenen voor het uitstel hebben historici later gezocht in de last van de vele taken waardoor de Staten-Generaal na de synode in beslag werden genomen: het ontslag van remonstrants gezinde predikanten, het heropenen van de wapens tegen Spanje na afloop van het Twaalfjarig Bestand in 1621 en de algemene financiële moeilijkheden als gevolg van deze oorlog (Nauta, 1937, p. 18). Wellicht sympathiseerden de Staten-Generaal eveneens met de bezwaren van de drukkers en boekverkopers, die in een open brief hadden geprotesteerd tegen de vertaalplannen, aangezien zij nog tachtigduizend Deuts-Aesbibles in voorraad hadden, waarvan ze vreesden dat ze onverkoopbaar zouden worden als de nieuwe vertaling er eenmaal was (Hinlópén, 1777a, p. 82; De Bruin, 1937a, p. 282; Nauta, 1937, p. 14).

22·4 Het vertaalteam en de vorderingen

Onheilspellend genoeg leek op de gezondheid van de vertalers en revisoren weinig zegen te rusten. Een verontrustend groot aantal overlijdensgevallen teisterde de onderneming. Zo moest Petrus Corneli (die niet alleen vertaler was, maar ook revisor) in 1619 als vertaler worden opgevolgd door Festus Hommius, die zich tijdens de Bestandswisten niet onbetuigd had gelaten als contraremonstrant. Hommius zelf werd in 1628 als revisor vervangen door Henricus Arnoldi van de Linde (Lindanus). In 1622 overleed Petrus Plancius, revisor van het Oude Testament. Zijn plaats werd ingenomen door Jacobus Rolandus. Op 11 mei 1624 besloten de Staten-Generaal dat de vertalers hun werk thuis moesten doen en slechts eenmaal per halfjaar zouden hoeven samen te komen om hun voortgang te bespreken.¹⁰ Hommius gaf hieraan gehoor en stelde in mei 1624 aan Faukelius en een derde vertaler, Rolandus, voor om nog vóór de winter bij elkaar te komen. Of dit gebeurd is, is niet bekend, maar in ieder geval stierf Faukelius in mei 1625. Hij werd vervangen door niemand

minder dan Antonius Walaeus. Bovendien werd ter vervanging van de zieke Arnoldus Teeckmannus iemand aan boord genomen die de historici later grote diensten heeft bewezen door zijn memoires over deze bijzondere vertaaljaren op schrift te stellen: Lodewijk Gerard van Renesse. Inmiddels had in september 1624 Johannes Langius, beoogd vertaler van het Nieuwe Testament, het tijdelijke met het eeuwige verwisseld en was hij vervangen door Antonius Aemilius en Johannes Pistorius. Enkele maanden na Langius overleed ook de grote Sibrandus Lubbertus; deze werd opgevolgd door Bernardus Fullenius. Goswinus Geldorpius stierf in 1627. Zijn plek werd opgevuld door Willem Nieuwenhuis (Nieuwenhusius), die echter weldra een post als rector van de Latijnse School in Haarlem accepteerde en onmiddellijk vervangen werd door Carolus de Maets (Dematius).

De open plekken werden dus telkens snel opgevuld uit een kennelijk onuitputtelijke schare deskundigen, maar schijn bedriegt. De troepenvoorraad aan specialisten op het gebied van Grieks en Hebreeuws was kleiner dan het lijkt. Toen Ubbo Emmius eind 1625 zijn laatste adem uitblies, werd hij als revisor van het Oude Testament opgevolgd door Henricus Alting. Een kladbrieven van Bogerman aan Alting suggereert dat de laatste enige aarzeling aan de dag had gelegd over zijn eigen competentie. Bogerman wuifde deze scrupules verrassend eenvoudig weg:

U hoeft niet te beschikken over de meesterlijke en zeldzame vertrouwdheid met het Hebreeuws die Franciscus Junius had toen hij de Bijbel vertaalde, en waarmee ook uw collega Franciscus Gomarus is begiftigd, die het onderwijs in die taal combineert met theologie. ... Een gemiddelde kennis zal voldoende zijn, zoals vroeger, en nu nog steeds, doorgaans en algemeen wordt aangetroffen (zoals u natuurlijk wel weet) bij de hoogleraren theologie op alle universiteiten. ... Integendeel, u mag zich gelukwensen met dit beroep, en wel om de volgende reden: naar aanleiding van deze omstandigheid zult u stilaan vorderingen kunnen maken in het Hebreeuws, hetgeen niet moeilijk zal zijn gezien de grote hoeveelheid hulpmiddelen waar onze tijd zich in mag verheugen. In een mum van tijd zal alleen al het gebruik van Buxtorfs Oude en Nieuwe Hebreeuwse Concordanties van groot nut blijken te zijn. Na het doorwerken van nauwelijks één hoofdstuk van het Oude Testament zult u zichzelf al tevreden stellen. ... De deugdelijke uitleg van één bijbelplaats is veel belangrijker dan duizend gissingen van filologen, waarover sommigen zich op nogal kinderachtige wijze zo enthousiast betonen.¹¹

Deze aanmoediging miste haar uitwerking op Alting niet, maar het zou nog tot november 1626 duren voordat een eerste vergadering van alle zes vertalers (drie voor het Oude en drie voor het Nieuwe Testament) kon worden belegd in Leiden. Het vertaalwerk begon pas in 1627 in alle ernst. Vanaf dat moment arbeidden de vertalers dag in dag uit en werkten ze gestaag het ene boek na het andere af.

Op Bogerman, Baudartius en Bucerus rustte de enorme verantwoordelijkheid van het vertalen van het Oude Testament. Toen Bogerman in 1627 ernstig ziek werd, gingen Baudartius en Bucerus geduldig verder.¹² Zodra de vertalers een bijbelboek of een aantal boeken hadden vertaald, werd de tekst naar de drukker gebracht, die de eerstelijns vertaling zette. Van deze vertaling werd één exemplaar gedrukt, dat ter beoordeling aan de revisoren werd overhandigd. Dit was een met blanco bladzijden doorschoten exemplaar waarop de revisoren hun wijzigingen konden aangeven, die vervolgens weer in het zetsel geïncorporeerd moesten worden. Dit unieke werkexemplaar bestaat nog steeds: het staat bekend als het *autographon* en maakt

onderdeel uit van het Oud Synodaal Archief, dat berust in het Utrechts Archief.¹³ Een vergelijking tussen het *autographon* en de uiteindelijk gedrukte versie laat zien dat de meeste van de vele duizenden revisies zorgvuldig zijn doorgevoerd.

In 1629 waren de vertalers bezig met het boek Job, zodat de voorafgaande ‘historische boeken’ alvast gezet en gedrukt konden worden. Bucerus gaf toe dat ze maar traag vorderden, maar ze gingen dan ook grondig te werk. Enige steun konden ze wel gebruiken: ‘So uwe E. nu ende dan eene predicatie vande Classe conde afgenomen worden, soude mij seer aengenaem wesen’, zo liet hij weten aan een kennis.¹⁴ In 1630 was Bogerman, die weer hersteld was, bezig met de Psalmen. In april 1630 nam hij contact op met Gomarus, die als revisor was aangesteld en die in het jaar daarvoor al begonnen was de vijf boeken van Mozes te doorvorsen.

In augustus 1631 overleed Gerson Bucerus, maar Bogerman en Baudartius gingen standvastig verder.¹⁵ Deze tandem rondde op 4 augustus 1632 het laatste boek van het Oude Testament af. Toen Gomarus in Groningen dit nieuws in januari vernam beschreef hij aan Bogerman zijn opwinding: ‘Hoe verheugd ik was over uw brief kon mijn huispersoneel wel zien, want ik juichte bijna van vreugde toen ik de vertaling ontving van de eerste zes [boeken der] kleine profeten’.¹⁶ Een halfjaar later had Gomarus de kans om zijn bevindingen te delen met zijn collega-revisoren. Op 9 juli 1633 kwamen namelijk de revisoren van het Oude Testament in Leiden bijeen om hun commentaren op de eerstelijns vertaling aan elkaar voor te leggen: Antonius Thysius, Johannes Polyander, Abdias Widmarius, Arnoldus Teeckmannus, Jacob Revius en Franciscus Gomarus, aangevuld met twee van de vertalers van het Oude Testament, Bogerman en Baudartius. Joos van Laren kon niet komen: ‘Sinds mijn laatste brief heeft de Heere mij ernstig gekastijd met het verlies van mijn vrouw in het kraambed, mij achterlatend met negen kinderen’. Van Laren had weliswaar toch willen komen, ‘mijn kinderen achterlatend in de voorzienigheid des Heeren’, maar zijn meerderen in zijn standplaats Vlissingen gaven hem geen toestemming, omdat ze eerst een financiële vergoeding wilden hebben van de Staten-Generaal.¹⁷ De revisoren verzekerden de Staten-Generaal ervan dat ze haast zouden maken, niet in het minst vanwege ‘onze afwezigheid (vooral) voor universiteiten, kerken en families, en de hoge leeftijd en zwakte van verscheidenen onder ons’.¹⁸ Uiteindelijk stond de kerkenraad van Vlissingen Van Laren toe om naar Leiden te gaan. Bogerman was voorzitter, Revius werd benoemd als notulist.¹⁹

Op 26 juli 1633 maakte deze groep een berekening. Ze hadden acht maanden de tijd om het hele Oude Testament door te nemen. Dat kwam neer op 246 dagen, minus 35 zondagen en 26 reeds gepasseerde dagen, zodat er 185 werkdagen overbleven. Het Oude Testament telde 929 hoofdstukken, minus de zeven die ze tegen die tijd al besproken hadden. Als ze per dag vijf hoofdstukken zouden bespreken, dan zouden ze het halen. Om redenen van efficiëntie werd besloten uit te gaan van de vraag ‘of namelijk de *sensus sacrae scripturae* wel getroffen zij ... ende so geoordeelt wort, ia, het daerbij laten berusten’. Identificaties van fouten en drukfouten moesten overhandigd worden aan Revius, maar zouden niet besproken worden in de vergaderingen: ‘druckfauten, fouten van citaten, of diergelijcke maer wie sulcke ijert heeft, sal ’t selve scribae ter hant stellen, om ’t selve te corrigeren’. Bovendien werden maatregelen getroffen om late binnenkomst en absentie te ontmoedigen: ‘So haest de clocke geslaen is, sal d. Praeses het gebet doen, ende volgende tot het werck treden. Wie na

'tgebet comt sal den armen in de Boete van drie Stuyvers vervallen zijn; die absent is, in 6 stuijvers'.²⁰

Het nazien van de vertaling en het kritisch onderzoek der bijbehorende marginale aantekeningen nam uiteindelijk geen acht maar veertien maanden in beslag (we schrijven dan september 1634). Daarna, en waarschijnlijk ook wel tijdens die veertien maanden, waren de typografen bezig om de duizenden opmerkingen der revisoren van het Oude Testament te incorporeren. Het drukproces begon in 1635, en het zetsel van het gehele Oude Testament was in 1636 gereed, maar daarna volgde nog het tijdrovende corrigeren van de volledige drukproeven.

De vertaling van het Nieuwe Testament vorderde intussen trager, ondanks de veel geringere omvang ervan in vergelijking tot het Oude Testament. Ook hier stierf een der vertalers, Faulkelius, in het harnas (1629). Toen de vertaling van het Nieuwe Testament en van de apocriefen eindelijk gereed was, begon ook hier de revisie. In september 1634 riepen de Staten-Generaal de revisoren van het Nieuwe Testament op om 1 november in Leiden te vergaderen. Op 16 november 1634 kwamen zij daadwerkelijk voor het eerst bijeen, ook al waren drie van hen nog afwezig (Henricus Alting, Bernard Fullenius en Sebastian Damman). Antonius Walaeus werd verkozen als voorzitter, Hommius als notulist. Caspar Sibelius, een predikant uit Overijssel trad op als vicenotulist. Verder waren er Van de Linde uit Zuid-Holland, Nieuwenhuis uit Noord-Holland, De Maets uit Zeeland en Lodewijk Gerard van Renesse uit Utrecht. In twee sessies per dag ging het team door de vertaling heen. Op 31 augustus 1635 waren zij gereed.²¹ Sibelius herinnerde zich later:

Omdat er in alle afzonderlijke hoofdstukken zoveel woorden, uitdrukkingen, zaken en door de vertalers geciteerde schriftplaatsen zijn veranderd, verplaatst en gecorrigeerd, raakte de notulist [Hommius] overweldigd en afgeleid door de verscheidenheid aan veranderingen en correcties, en was hij nauwelijks in staat om die allemaal bij te houden en elke verandering door te voeren. Dit kwam voornamelijk doordat hij oud, bedrukt en vermoeid was geworden en omdat het niet aflatende werk zijn krachten had ondermijnd. Want soms leek het alsof het hem zwaar, moeilijk en onaangenaam viel wanneer de revisoren zaken veranderden die hij zelf uit het Grieks had vertaald of had becommentarieerd in de marge. Het stemde hem zwijgend en nadenkend, en hij vergat de veranderingen door te voeren'.²²

Het definitieve zetten van de tekst kon in 1635 een aanvang nemen, maar het drukproces was pas in juni 1637 afgerond, nadat ook het voorwoord was gedrukt, waarover nog enige onenigheid was gerezen tussen vertalers en de Staten-Generaal (Kaa-Jan, 1914, pp. 136-145; Van den Berg & Thijs, 2007, p. 33). Er werden dan ook twee versies van de Statenvertaling gedrukt: de zware uitgave, compleet met alle annotaties in de marge, en een veel lichter geannoteerde versie. Aangezien deze edities, vooral die met alle aantekeningen, met hun grote folioformaat, zeer duur waren, verschenen al spoedig uitgaven in een kleiner formaat, zoals van het Nieuwe Testament alleen. Dergelijke afgeleide edities zonder toelichtingen of met alleen parallelplaatsen vonden gretig aftrek.

Op 29 juli 1637 autoriseerden de Staten-Generaal de vertaling van Oude én Nieuwe Testament, en op 17 september 1637 werd het eerste exemplaar, 'cierlyck' in paars fluweel gebonden, aan hen overhandigd door Walaeus, Hommius en de voor de gelegenheid erbij geroepen coryfee André Rivet, predikant in Den Haag

en gouverneur van stadhouder Frederik Hendrik (De Bruin, 1987, p. 150). Dat was bijna negentien jaar nadat op 19 november 1618 de nieuwe vertaling bovenaan op de agenda van de synode van Dordrecht was gezet, en tien jaar nadat het vertaalwerk in ernst was aangevangen.

22·5 Achter de schermen van het vertaalbedrijf

De vertalers en revisoren waren zonder uitzondering opgeleid in de klassieke filologie die sinds het begin van de renaissance door humanisten gepropageerd was, en die vanaf de zestiende eeuw algemeen ingang vond aan de Europese universiteiten. Het ging de humanisten niet alleen om een nieuwe pedagogische methode, maar ook om een nieuwe omgang met de klassieke teksten. Het onderzoek naar de tekstoverlevering en de *Sitz im Leben* van de oorspronkelijke tekst (dus de historische contextualisering) speelde daarin een grote rol. Deze historiserende benadering werd steeds vaker toegepast in het onderzoek van de Bijbel. Invloedrijke geleerden zoals Lorenzo Valla, Desiderius Erasmus en Benito Arias Montano hadden zich over netelige kwesties gebogen, zoals ongebruikelijke grammaticale constructies (syntaxis) en de betekenis van woorden (semantiek) in het Hebreeuws en Grieks. Ook variaties in de overgeleverde handschriften speelden hierin een zekere rol. De kennis van het Hebreeuws nam in de loop van de zestiende eeuw danig toe, zoals blijkt uit de polyglotbijbels die in Alcalá in Spanje in 1522 en in Antwerpen in 1572 verschenen: meertalige monumentale edities van de Bijbel, waarin verschillende oude vertalingen (bijvoorbeeld de Hebreeuwse tekst, de Griekse Septuaginta en zelfs Aramese parafrases) in parallelle kolommen waren afgedrukt, elk met hun eigen Latijnse vertalingen.

Langzaam, maar niet zo zeker, drong het besef door dat de tekst in de Bijbel door mensen neergeschreven was in bepaalde tijdsomstandigheden. De vraag welke rol de heilige Geest in dat proces had gespeeld was van een hermeneutische orde, en dat was een onderwerp waar filologen zich dikwijls maar liever niet aan waagden. Lange tijd leefde men in de verwachting dat de filologie de enige juiste en unieke oorspronkelijke tekst zou opleveren, die de basis zou zijn voor de theologie. Omgekeerd zou goede filologie zich nooit buiten de grenzen van het theologisch toelaatbare kunnen bewegen. Theologie en filologie hielden elkaar aldus in een hermeneutische houdgreep.

Deze greep kwam echter steeds meer onder spanning te staan van krachten die in tegengestelde richtingen trokken, en confrontaties waren dan ook niet te vermijden. De historiserende filologie van de Bijbel leidde tot hoogoplopende discussies over de vraag hoe de tekst van de Bijbel geïnterpreteerd moest worden en wat eigenlijk de status was van de tekst. Tal van hermeneutische polemieken waren het gevolg, enerzijds geïnformeerd door confessionele verschillen en de bijbehorende theologische overtuigingen, anderzijds door gedetailleerde studies over de tekstoverlevering. De spanning werd in de zeventiende eeuw urgent, vooral na de publicatie van Spinoza's hemelbestormende *Theologisch-Politiek Tractaat* in 1670. Spinoza hanteerde een historiserende filologische methode. Hij was niet de enige. Vóór hem hadden geleerden als Joseph Scaliger en Hugo Grotius al veel bijgedragen

tot de ontwikkeling van deze vorm van ‘bijbelkritiek’, die in de late zeventiende, de achttiende en de negentiende eeuw tot steeds groter hoogten gebracht zou worden. Door de eroderende werking die deze filologie had op de autoriteit van de Bijbel, worden vooral heterodoxe denkers geassocieerd met de tekstkritische, taalkundige en historiserende bestudering van de Bijbel. Maar ook orthodoxe theologen waren gepokt en gemazeld in deze vormen van filologie. Alle vertalers en revisoren waren, Altings onzekerheid over zijn kennis van het Hebreeuws ten spijt, opgeleid in deze vorm van filologie, die natuurlijk ook ingezet kon worden om dogmatische theologische exegese te ondersteunen. Toch bleef de spanning tussen geloof en wetenschap latent, en de totstandkoming van de Statenvertaling is ook te beschouwen, zo zal uit het vervolg blijken, als een periode van tien jaar strijd, waarna de kerk uiteindelijk triomfantelijk het Paard van Troje binnenhaalde. Uit de toelichtingen in de marge (de ‘aantekeningen op de kant’, zoals ze werden genoemd), kon de oplettende lezer namelijk opmaken dat een eenduidige interpretatie van de Schrift niet vanzelfsprekend was (→ zie paragraaf 22.7). Voor de goede verstaander werd tevens duidelijk dat de tekst op tal van plaatsen obscuur was en theologische verheldering, om niet te zeggen: sturing, behoefde.

Het Oud Synodaal Archief bevat een schat aan documentatie over de totstandkoming van de Statenvertaling. Behalve het *autographon* bevat het archief notulen en brieven. Vele daarvan zijn al eerder bestudeerd door De Bruin, en reeds vóór hem waren verscheidene stukken al in druk verschenen. Toch is nog veel onduidelijk over de methode die door de vertalers gevolgd werd, en over de discussies die zij over een periode van tien jaar gevoerd moeten hebben.

22 · 5 · 1 *De keuze voor een tekst*

Neem de brief die Festus Hommius in 1624 richtte aan Faulkelius (niet lang voor diens dood), waarin hij hem aanmoedigde om de vertaling van het Nieuwe Testament aan te vangen.²³ Faulkelius antwoordde met de vraag ‘wat *recensio* daer kan geschieden, daermen nouwelijck weet wat exemplaria greca m[en sal] volgen’.²⁴ Dit was een fundamentele vraag. Een antwoord erop was in 1624 nog niet gevonden, hoewel in dat jaar ook de beroemde Textus Receptus van het Griekse Nieuwe Testament werd gedrukt: de Leidse Elzeviereditie, die in 1633 werd herdrukt, toen ze zich presenteerde als de tekst die ‘nu in ieders handen wordt gevonden’.²⁵

Ondanks het belang van deze kwestie is niet bekend welke editie van de grondtekst de vertalers als uitgangspunt hebben genomen. Voor de revisoren zijn we beter ingelicht: toen zij in november 1634 bijeenkwamen om het werk na te zien, besloten ze zich te verlaten op de derde grote Stephanuseditie van Theodorus Beza (1588, opnieuw uitgebracht in 1589).²⁶

Volgens Renesse moest elke revisor onafhankelijk van zijn collega’s door dezelfde Griekse teksten heen gaan en deze vergelijken met de vertaling in de Deux-Aesbijbel, om te zien wat er van die vertaling behouden kon blijven. Renesse erkende dat hiermee niet een ‘geheel nieuwe vertaling’ zou ontstaan, maar deze procedure was wel in overeenstemming met het besluit van de synode van Dordrecht.²⁷ De revisoren consulteerden echter ook andere edities, want zij besloten:

om het grote aantal evidente varianten in de verschillende Griekse handschriften niet te vermelden of te becommentariëren, om te voorkomen dat de zelfvertuigende geloofwaardigheid en stabiliteit van de Heilige Schrift daar onder zou lijden en opdat er geen excuus gegeven zou worden voor haarkloverijen voor het blindelings afleiden van de geest van de lezers. Maar telkens als er een opmerkelijke variant opkwam, moesten de beste Griekse handschriften bestudeerd worden en wij plaatsten ons oordeel altijd bescheiden in de kantlijn, onder toevoeging van het woord ‘anders’.²⁸

De revisoren waren met andere woorden niet gewillig om de autoriteit van de Bijbel in gevaar te brengen door de instabiliteit van de tekst te benadrukken. Toch was deze regel niet in marmer gebeiteld. Als een variant (aldus Renesse) ‘opmerkelijk’ was, dan moest deze ook door de revisoren als zodanig worden benoemd. Deze procedure was in overeenstemming met de kritiek die de revisoren hadden op de Italiaanse bijbelvertaling van de protestantse Elio Diodati:

De Italiaanse vertaling van een zeer geleerde en zeer eerwaarde broeder in Christus uit Savoy mag dan wel tamelijk rijk zijn aan vermeldingen van tekstvarianten, maar men zegt dat hij daardoor eerder de nieuwsgierige dan de oordeelkundige lezers geprikkeld heeft, en dat de vertaling daarom niet evenveel ingang heeft gevonden in de kerken waarin die taal gebezigd wordt.²⁹

22 · 5 · 2 *Vertaalkunde*

Behalve tekstkritische kwesties over manuscripten en varianten, kwamen ook tal van vertaalkundige problemen op tafel te liggen. In april 1630 ging Bogerman in een brief te rade bij Gomarus, toen hoogleraar theologie te Groningen. Bogerman boog zich over Psalm 55, en had moeite met het Hebreeuwse woord *yehabcha* (uw zorg of uw last) in vers 23:

Werpt uwe sorge op den HEERE, ende hy sal u onderhouden: hy sal in eeuwicheyt niet toelaten, dat de rechtveerdige wancke.

Bogerman wees erop dat de joodse geleerden van mening verschilden over de precieze betekenis van het woord *yehab*. Omdat het woord frequent voorkwam, achtte hij het wijzer om Calvijns interpretatie te volgen dan de ‘lading of de Arabische betekenis uit de fabels van de Talmoad’. Dat Bogerman een interpretatie uit de Talmoad afwees is minder belangrijk dan het feit dat hij deze consulteerde. Zoals zovele orthodox-gereformeerde geleerden had Bogerman een zekere kennis van de joodse traditie. En inderdaad lag bij de vertalers een aantal boeken op tafel die de joodse traditie toegankelijk maakten, zoals de *Bybelsche Conferentie* uit 1623 van de Friese hebraïst Sixtinus Amama.³⁰ Bogermans adressaat Franciscus Gomarus, later schrijver van een theoretisch werk over de poëtica van de Hebreeuwse Psalmen, had zelf al eerder aangeraden om dit boek, dat een bespreking van tekortkomingen in de Deux-Aesbijbel bevatte, te gebruiken bij het vertalen.³¹ Amama zelf had al in 1620 een exemplaar van zijn kritische analyse van de katholieke Vulgaat cadeau gedaan aan Antonius Thysius, revisor van het Oude Testament.³² Voor Psalm 55:23 consulteerde Bogerman de Deux-Aesbijbel, die (net als Johannes Piscators Duitse vertaling) ‘aenliggen’ had, welke zij beide aan Luthers vertaling ontleenden. Bogerman

betwijfelde of deze vertaling recht deed aan het Hebreeuwse *yehab*. De Aramese versie (dat wil zeggen de Targoem), zo ging hij voort, had *sibarcha*, dat ‘uw ziel’ betekende. De Griekse Septuaginta had *merimna* (bezorgdheid), en hiervoor baseerde Bogerman zich op de Antwerpse Polyglot en de in 1587 in Rome verschenen editie van de Septuaginta.³³ Petrus had zich op deze laatste vertaling gebaseerd (1 Petr. 5:7: ‘Werpt alle uwe becommernisse [*merimna*] op hem, want hy sorghet voor u’). De Engelse *Genevan Bible* – zo wist Bogerman voorts nog te melden – had, net als de *King James Bible* *burden/charge* (hetgeen Bogerman in het Latijn vertaalt met *onus/sarcina*), iets wat Franciscus Vatablus’ vertaling en de Züricher Bijbel ook hadden. Pagnini had *pondus tuum* (uw last), en Calvijn vatte het woord passief op als ‘een gift of geven’. Tremellius en Franciscus Junius vertaalden het juist actief: ‘datgene wat geeft’. Tot slot verwijst Bogerman nog naar de interpretaties van Abraham ibn Ezra en David Kimchi. En nu vraagt hij dan wat Gomarus ervan vindt.³⁴ Deze opteerde in zijn antwoord voor de betekenis ‘gave’ in plaats van ‘zorg/last’, en Bogerman volgde dit advies. In het *autographon* treffen we in Psalm 55:23 aan:

Werpt uw sorge | gave/ op den HEERE

Toch lezen we in de uiteindelijk gedrukte Statenbijbel:

Werpt uw sorge op den HEERE

Gomarus was een der revisoren, en Bogerman was de enige die niet alleen vertaler was, maar ook revisor. Zij beiden hadden dus een stem in de allerlaatste redactie. Waarom zijn zij beiden van mening veranderd? Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de mede-revisoren, Jacob Revius en Johannes Polyander van Kerkhoven, hen van mening hebben doen veranderen. Alle argumenten die Bogerman en Gomarus al in hun brieven besproken hadden, moeten bij die discussie nogmaals de revue zijn gepasseerd. Geen wonder dat de revisie van de vertaling van het Oude Testament meer tijd in beslag nam dan gepland.

Deze arbeid zette Gomarus aan het denken over de vraag hoe verre voorgangers precies te werk waren gegaan. Geconfronteerd met zijn eigen ervaringen, vroeg hij zich in een brief aan Polyander af hoe de Septuaginta ooit tot stand was gekomen. Daar was een canonic verhaal over, dat gebaseerd was op de beroemde *Brief van Aristeas*, waarin volgens Gomarus duidelijk verhaald werd dat de 72 vertalers ‘in één ruimte (en niet in 72 aparte cellen) samenwerkten en het eens werden over één enkele vertaling, na onderlinge vergelijkingen en discussie’. Dus precies zoals hijzelf en zijn collega’s te werk waren gegaan. Gomarus wees er nog op dat het onmogelijk was dat de 72 vertalers in 72 luttele dagen het hele Oude Testament hadden kunnen vertalen. Wellicht hadden ze in dat tijdsbestek alleen de Vijf Boeken van Mozes kunnen doen.³⁵ Gomarus was niet de enige die zo zijn twijfels had over het verhaal van Aristeas en wat zich precies had afgespeeld tijdens de totstandkoming van de Septuaginta (zie Wasserstein & Wasserstein, 2006). Hij was wel de enige die redeneerde vanuit de empirie van zijn eigen ervaringen. Het experiment ‘collectief bijbelvertalen’ deed hem twijfelen aan de waarheidsgetrouwheid van een traditioneel verhaal.

Bijbelboeken in het Hebreeuws

Mathieu Knops

De Republiek der Verenigde Nederlanden drukte voor de wereld*. Dat geldt ook voor bijbels. Er werden bijbels uitgebracht in heel veel talen en in diverse vertalingen. De productie van bijbels in de Republiek werd dan ook zeker niet gedomineerd door de Statenvertaling. Dat laatste geldt allereerst voor de Nederlandstalige: tussen 1637 en 1800 verschenen nog half zo veel edities van andere vertalingen, reformatorisch en (oud-)katholiek, als van de Statenvertaling. Los daarvan: Latijn en Grieks niet eens meegerekend, steekt ook het aantal anderstalige edities de Statenvertaling naar de kroon. Voorop tientallen edities voor de koloniën in het Maleis, Sinkian-Chinees, Singalees en Tamil, maar ook Portugees. Daarnaast voor protestants Europa soms grote aantallen edities in het Duits, Engels, Frans, Italiaans, Spaans, Hongaars, Pools, Tsjechisch en Zweeds.

De verspreiding van al die bijbels kon heel verschillend verlopen. Hongaarse studenten bijvoorbeeld ontvingen van hun Franeker hoogleraar Johannes Coccejus een Hebreeuws-Latijnse psalmeneditie, dezelfde Coccejus die in vier exegetische werken tweetalige bijbelboeken in Hebreeuws en Latijn opnam. Maar ook scheepslandingen vol bijbels verlieten de havens, waaronder ook Armeense bijbels, allemaal onder het wakend oog van een relatief tolerante overheid. De joodse uitgever Joseph Athias claimde eind zeventiende eeuw meer dan een miljoen exemplaren naar Engeland en Schotland te hebben verzonden.

De Republiek drukte echter ook voor de wetenschappelijke wereld: Gotisch en Angelsaksisch, maar ook Arabisch, Ethiopisch, Koptisch en Oudsyrisch, soms in meertalige edities met

Hebreeuws. De grootste anderstalige groep bijbelédities tussen 1585 en 1800 evenwel vormt met grote afstand het Hebreeuws samen met het Aramees en het Jiddisch. Binnen een stortvloed van 300 edities, ongeveer 15 procent van de totale bijbelproductie tussen 1585 en 1800, valt een onderstroom waar te nemen van uitgaven met een wetenschappelijk oogmerk, veelal afzonderlijke bijbelboeken, soms als zelfstandig onderdeel van een filologisch werk.

Plantijns Antwerpse uitgaven waren voortgekomen uit de humanistische belangstelling voor de Hebreeuwse grondtekst. De toentertijd in Antwerpen wonende Maranen waren het Hebreeuws evenwel niet machtig en ook voor de Midden- en Oost-Europese joden waren deze edities onbruikbaar. Na de val van Antwerpen (1585) namen Franciscus Raphelengius (hoogleraar en academiedrukker in Leiden) en Drusius (in samenwerking met de Franeker academiedrukker Aegidius Radaeus) het stokje over. Via J.G. Nisselius' studenteneditie en W. Coddaeus (beide in Leiden) en J.G. Terentius (Franeker) midden zeventiende eeuw, loopt deze onderstroom door tot diep in de achttiende eeuw met A. Reland (Utrecht) en E. Scheid(ius).

De laatstgenoemde voegde bijvoorbeeld drie Harderwijkse Genesisdisputaties uit de jaren 1781-1783 samen tot een Hebreeuws-Latijns geheel. Hij kwam, vóór zijn vroege overlijden in 1794, na een eerste deel met poëtische fragmenten uit Genesis tot en met Deuteronomium (1787) niet meer toe aan het vervolg – met onder meer de hele bijbelboeken Hooglied en Klaagliederen – van zijn vertaling van William Greens *Poetical* ►

parts of the Old Testament in het Nederlands, onder toevoeging van Hebreeuwse parallelteksten (zoals in het eerste stuk bij Genesis 49:1-27 en een drietal Numerifragmenten).

Onbetwist hoogtepunt vormt de bijdrage aan de Hebraïstiek van de Utrechtse hoogleraar Johannes Leusden, met een bijbelbloemlezing uit taalkundig oogpunt, bijbelselecties in zijn *Philologus*, een polyglotte Jona, psalmenedities in diverse combinaties van talen, waaronder Hebreeuws-Engels voor de Engelse kolonie in Boston, en becommentarieerde bijbeledities. Met Leusden komt de bredere inbreng van Nederlandse protestanten in de rol van geldschieder, drukker en drukkerijpersoneel in de Hebreeuwse bijbelproductie in beeld. Vóór Leusdens tijd waren er al Jiddische edities in omloop, volgens het voorwoord van de eerste 'echte' Amsterdamse vertaling in het Jiddisch echter vol 'legendarische' opsmuk van parafrazerende 'babbelkousen'. In hoger aanzien stonden evenwel de in het Spaans vertaalde Aramese parafrazen, die tot ver in de achttiende eeuw bleven verschijnen.

Vanaf 1630 zwelt een continue productiestroom in het Hebreeuws aan voor de joods-kerkelijke behoeften: afzonderlijke bijbelboeken en Haftarotedities, Pentateuchuitgaven, al dan niet in combinatie met de Vijf Rollen en ook, zij het veel minder, volledige bijbels. Van veel edities is in Nederland geen exemplaar meer bekend. Tot op heden ontberen de Nederlandse bijbelhebraïca bovendien een omvattende en verbindende ontsluiting, boven het niveau, hoe loffelijk soms ook, van bibliotheekcatalogi uit en daarmee tevens een moderne grondslag voor gevarieerd nieuw onderzoek.

* Deze bijdrage berust op gegevens uit de Short Title Catalogue Netherlands (www.stcn.nl) en de elektronische bijbelbibliografie Biblia Sacra (www.bibliasacra.nl). Het Athiascitaat uit 1687 over de eigen enorme bijbelproductie memoreert Zwarts 1926 en 1938. Fuks 1955 herinnert aan de neerbuigende kritiek op de Jiddische parafrazen in het voorwoord van Blitz' Jiddische Tenakh uit 1679. ◀

22·5·3 *De filologische hulpmiddelen*

Als we ons Bogerman voorstellen, worstelend met Psalm 55, dan zien we dat hij omringd was door bijbels in diverse talen: Amama's commentaar, de Deux-Aesbijbel, Piscators Duitse vertaling, de Targoem (hoogstwaarschijnlijk in de Antwerpse Polyglot) twee edities van de Septuaginta, de *Genevan Bible*, de *King James Bible*, Vatablus' noten op de tekst, de Zürichse vertaling, Pagnini's Latijnse vertaling, het commentaar van Calvijn, en dan nog het beroemde commentaar van rabbi Abraham ibn Ezra en de onontbeerlijke Hebreeuwse grammatica van David Kimchi. De Antwerpse Polyglot telde acht kloeke delen. Ongetwijfeld zal Bogerman de editie hebben gebruikt die niemand minder dan Willem van Oranje zelf aan de Leidse Universiteitsbibliotheek had geschonken bij de inwijding van de nieuwe academie in 1575, als het eerste boek van de bibliotheek; een exemplaar dat in Leiden beschouwd werd als 'het fundament waarop de bibliotheek werd gebouwd'³⁶ – er loopt een rechtstreekse lijn van de Vader des Vaderlands naar de Statenvertaling via de katholieke *Biblia regia* (de 'Koninklijke Bijbel') van Filips II. Ironisch genoeg is de gereformeerde Statenvertaling dus mede tot stand gekomen met behulp van de contrareformatorische Antwerpse Polyglot. Samen met de overige bijbels en handboeken werden Bogerman en

zijn twee collega's dus omringd door niet minder dan negentien banden. Maar dat was nog niet alles.

Ook de revisoren van het Nieuwe Testament bedienden zich van een scala aan hulpmiddelen. Daaronder bevonden zich de parallellen die Jan Utenhove (zelf vertaler van het Nieuwe Testament in 1556) bijeen had gebracht. En ook voor het Nieuwe Testament bood Piscators Duitse vertaling uitkomst:

Zeer behulpzaam was de vertaling van Johannes Piscator, in zijn eigen laatste revisie met vele handschriftelijke toevoegingen van hemzelf. Deze toevoegingen zijn door de Doorluchtige en Hoogmogende Heren Staten-Generaal van zijn erfgenamen verkregen en ter beschikking gesteld. Hierin heeft Piscator zijn eigen eerdere edities op tal van plaatsen gecorrigeerd, toegelicht en uitgebreid.³⁷

Dankzij het actieve optreden van de Staten-Generaal hadden de revisoren dus toegang tot belangrijk ongepubliceerd materiaal van de hand van een van de leidende gereformeerde geesten. Andere bronnen werden juist weer genegeerd. Op gezag van niemand minder dan de ontstellend geleerde Claudius Salmasius besloten de vertalers de Syrische versie te negeren:

Ook de Syrische versie keurden we in alle opzichten af. Die wordt door velen zonder reden de Christelijke wereld opgedrongen als allereerste versie (zoals door Fabricius Boderianus), of door anderen als zeer oud en ontstaan in de eerste eeuwen na de tijd van de apostelen. De heer Salmasius gelooft echter, zo werd ons daar [in Leiden] verteld, dat ze misschien nog niet eens uit de zesde eeuw na Christus stamt. Dat kan aangetoond worden aan de hand van de Syrische hoofdstuktitels en op basis van andere argumenten. Het zal blijken dat in een stuk of twintig gevallen de vertaler de Griekse tekst niet heeft begrepen.³⁸

Het vertaalwerk bracht dus tekstkritische keuzes, vertaalkundige kwesties en historische overwegingen mee, en deze lieten hun sporen achter in de annotaties.

22•6 De annotaties

Een netelige vraag gold de mate waarin geannoteerd moest worden. De tekst moest begrijpelijk gemaakt worden, maar er was ook besloten om de annotatie tot een minimum te beperken. Wie echter de eerste pagina van de Statenvertaling opslaat, ziet door de annotaties het bos niet meer. De eerste zeven verzen uit Genesis zijn overwoerd door een synopsis van het hele boek Genesis, van Genesis 1, en door twintig marginale noten op de eerste verzen. Wat behelsden deze annotaties?

22•6•1 *De 'Geest Gods' en de 'lichamelijke dingen'*

Op deze eerste pagina wordt uitgelegd dat de Geest Gods, die in vers 2 over de wateren zweeft, de heilige Geest was, en niet de wind, want die was nog niet geschapen. 'Zweven' wordt in de kantlijn (noot 8) geparafraseerd als 'zich bewegen':

Ofte beweegde sich; verstaet, om het eerste wesen ende gestalte der aerde ende wateren, so die doe was, te onderhouden, op dat soo treffelicke schepselen door de cracht des Geests daer uyt voortgebracht soudén worden. 't Schijnt eene gelijckenisse, genomen vande vogelen die de eyers broeden om de jonckskens daer uyt te doen voortkomen, ende daer na met hare vleugelen over de selve sweven, om die te koesteren en op te queecken. Siet Deuter. 32.11.³⁹

Een dergelijke uitleg biedt veel meer dan men in Dordrecht had verlangd. Deze aantekening 'op de kant' was geleerd door het begrip van het Hebreeuwse werkwoord, en toegankelijk door het herkenbare beeld van een broedende vogel (herkenbaar niet alleen vanuit directe eigen ervaring, maar ook vanwege een passage in Deuteronomium over een arend).

De vertalers hadden oorspronkelijk echter een nog langere noot gemaakt (de tekst die is doorgestreept door de revisoren wordt hieronder ook doorgestreept, maar nog wel leesbaar, weergegeven):

Ofte beweeghde sich: verstaet om den clomp der aerde, in den welken alle lichamelicke dingen vermenght waren, te onderhouden, ende crachten te geven, en dat soo treffelicke schepselen daer uyt voortgebracht soudén worden.⁴⁰

De revisoren lieten veel uitleg weg, en terecht. De uitdrukking 'clomp der aerde' lokt meer vragen van natuurwetenschappelijke aard uit dan de uiteindelijke formulering 'het eerste wesen ende gestalt der aerde', dat minder specifiek is. 'Lichamelicke dingen' zou filosofische vragen hebben doen rijzen, aangezien lichamen (*corpora*) een centrale term is in de natuurfilosofie, en het is dus terecht weggelaten. Ook de opmerking dat lichamen 'vermenght waren' werd geschrapt, misschien omdat de vermelding van 'het vermengd zijn van lichamelijke dingen' vragen zou oproepen over de verhouding tussen voortplanting en schepping.

22 · 6 · 2 *God en afgoden*

In 1 Koningen 15:13 wordt melding gemaakt van een afgod in het bos (wederom is de eerstelijns vertaling zichtbaar, alsmede doorhalingen die de revisoren daarin hebben aangebracht; de toevoegingen der revisoren zijn tussen schuine strepen weergegeven en onderstreept, dus als volgt: toevoeging):

Ia selfs sijne moeder Maacha die settede hy oock af, datse geene Coninginne ~~meer~~ en waere, om dat sy eenen ²⁴~~affschouwelicken~~ afgrijselicken/Afgodt in enen bosch gemaect hadde: oock roeyde Asa uyt, haeren ~~affschouwelicken~~ afgrijselicken/Afgodt, ende verbrandde [hem] aende beke Kidron.

Annotatie 24 legt uit:

²⁴Het Hebr. woort beteekent bevinge der leden, ende vreese des herten. Soo wort desen Afgodt genaemt, om dat hy door de grouwsaemheyt sijnes gelaets ende schandelicke afgoderye de menschen beyde nae ziele ende lijf verschrickte, ende sy hem met beyderley schrick dienden.

22·6·3 *Een brug slaan*

De marginalia bij het Oude Testament dienden een brug te slaan tussen de onbekende aspecten van de Hebreeuwse cultuur en de moderne wereld van de zeventiende-eeuwse spreker van het Nederlands. Dat gebeurde niet altijd door de moderne mens vertrouwd te maken met het antieke Midden-Oosten, maar ook andersom, door deze oude wereld in een modern jasje te steken. Aldus werd bij Jozua 2:7 ('Die mannen nu jaegdense na op den wech der Jordane, tot aen de veyren') in de marge uitgelegd: "t veyr ofte veyren, daermen over de Jordane plecht te varen' (Van den Berg & Thijs, 2007, p. 35). Hoewel de *King James Bible* 'unto the foords' had, en Luther 'bis an die Furten' had vertaald, was het in Holland gebruikelijker om een rivier per boot over te steken, dan door doorwaadbare plaatsen.⁴³

22·6·4 *Flora*

De 'aantekeningen op de kant' droegen ook natuurwetenschappelijke kennis aan. Jona 4:6 werd als volgt vertaald: 'Ende de HEERE Godt beschickte eenen kikajon, wonderboom/ ende deed hem opschieten boven Jona, op datter schaduw mocht zijn over sijn hoofd, om hem te redden van sijn verdriet: Ende Iona verblijdde sich over den kikajon wonderboom/[met] groote blijtschap'. De revisoren voerden twee veranderingen door: de volgorde van 'de HEERE Godt' werd omgedraaid tot 'Godt de HEERE' en het Hebreeuwse woord *kikajon* werd weggelaten en vertaald als 'wonderboom'. Te Dordrecht was besloten om Hebreeuwse namen zo veel mogelijk te laten staan, maar klaarblijkelijk vonden de revisoren dat daarmee in dit geval het begrip van de tekst werd bemoeilijkt. Een nieuwe annotatie bij dit vers werd met de hand bijgevoegd in het *autographon*:

Bladzijde (X1r) uit de Statenvertaling met tekst van Jona 4:6 en bijbehorende aantekeningen (1637). Leiden: Paulus Aertsz. van Ravensteyn.

Van dit gewas is seer verscheyden gevoelen. de voorneemste uytleggers houden het nu voor den wonder-boom, anders genaemt, mollenkruyt, ofte, kruysboom, die in Egypten veel plach te wassen, ende bekent te zijn, met den name ΚΙΚΙ. Dit wast seer haestichlick ende hooger op als de lengte van een man, met groote breede bladeren, zijnde van verkoelende aert. Siet het kruytboeck van Dodoneus. (Van den Berg & Thijs, 2007, p. 35)

Deze toelichting geeft wetenschappelijke context en verwijst naar een botanisch standaardwerk van Rembert Dodoens (Dodonaeus: 1518-1585).

Andere marginalia geven historische toelichtingen en contextualiseren het Oude en het Nieuwe Testament door cultuurhistorische gebruiken uit de profane wereld van de antieke oudheid uit te leggen. De Statenvertaling werd daarmee ook een bron van kennis over de leefwereld van de Joden en de Romeinen. Daardoor werd ook de afstand tussen het heden en de ontstaanstijd van de Bijbel benadrukt. In alle eerlijkheid liet de Statenvertaling zien dat het woord van God was opgeschreven in een tijd en door mensen die veraf stonden van de leefwereld van een zeventiende-eeuwer uit de Lage Landen.

22·6·5 *Aanpassing van de avondmaalsliturgie*

Met een verwijzing naar 1 Korintiërs 10:16:

tò potèrion tès eulogías hò eulogòumen ouchi koinoonía tou̅ háimatos tou̅ kristou̅
de beker van dankzegging die wij dankzeggen is die niet de gemeenschap van het bloed van Christus?

raadden de revisoren aan de formulering van de liturgie van het heilig avondmaal aan te passen. Die luidde volgens Renesse:

Den drinckbeker der danksegginge, *met welcken wy danckseggen*, is de ghemeynschap des bloets Christi.

De revisoren waren nu van mening dat deze bewoordingen moesten worden aangepast aan de Griekse tekst en dat de voorganger bij de communie moest zeggen:

De drinckbeecker der dancksegginge, *dien wy segenen*, is de ghemeynschap des bloets Christi.

Het instrumentele betrekkelijk voornaamwoord ‘met welke’ (of ‘waarmee’) werd dus vervangen door een betrekkelijk voornaamwoord dat fungeerde als lijdend voorwerp.⁴⁴ De Statenvertaling geeft met behulp van rechte haken aan dat in het Griekse *eulogéin* de beide betekenissen van ‘dankzeggen’ en ‘zegenen’ vervat zijn:

De drinck-beker der danck-segginge, dien wy³³[danck-seggende] segenen, is die niet een gemeynschap des bloedts Christi?

Dit vereiste wel enige uitleg:

³³Gr. eulogoumen, welck woordt beyde segenen ende danckseggen beteekent. Doch moet hier segenen ende niet danckseggen overgeset worden, overmits niet geseget en kan worden dat wy den drinckbeker danckseggen, gelijk de Grieksche t'samenvoeginge der woorden, ofte constructie, soude vereyschen: maer wel den drinckbeker segenen. Ende wordt door dit segenen verstaen, niet door kracht van eenige woorden den wijn veranderen in 't wesentlicke bloed Christi, maer met gebeden, dancksegginge, ende verhael van de instellinge, ende het eynde des heyligen Avontmaels heyligen, ofte van anderen gemeynen dranck afsonderen ende tot dit heyligh gebruyck toe-eygenen, gelijk het woort segenen oock gebruyckt wordt Genes. 2.3. Exod. 20.11. alwaer Godt geseget wort den sevenden dagh geseget ende geheylight te hebben, om dat hy dien van andere gemeyne dagen heeft afgesondert, ende tot een heyligh gebruyck toege-eygent. Siet hier van de verklaringe in de aenteek. op Matth. 26.26.

Grammaticale finesses over de functies van betrekkelijke voornaamwoorden worden gevolgd door een afwijzing van de transsubstantiatie; duidelijk wordt de lezer hier gestuurd naar een gereformeerde interpretatie. De kruisverwijzingen maken dat de Statenvertaling ook echt een studieboek werd: we zijn ver verwijderd van het voornemen van de synode van Dordrecht om de aantekeningen in de marges beperkt te houden.

22·6·6 *Dubbelzinnigheden*

Renesse schreef dat de revisoren, daar waar de Griekse tekst meer dan één interpretatie toeliet, opteerden voor de beste. Als voorbeeld gaf hij Matteüs 15:5:

Maer ghy segt, So wie tot vader ofte moeder sal seggen: ⁶[Het is] een gave, so wat u van my soude connen te nutte komen, ende sijnen vader, ofte sijne moeder geensins en sal eeren, [die voldoet].

Het commentaar in de marge luidt:

⁶Ofte, het zy een gave, D[at is] een offerhande, Matth. 5. vers 24. Hebr. Corban. Marc. 7.11. Ofte, So wat gave van my geoffert wort, sal u te nutte komen, die voldoet: ofte, die wort ontslagen van vorder onderhoudinge sijne ouders te doen. Siet hier van oock in de aenteek. op Marc. 7.11. De sin is, dat sy leerden datmen onder deksel van offeranden den ouders de schul-dige hulpe mochte ontrecken.

Het was onmogelijk om de Griekse *aoristi* consistent te vertalen, en dus werd de Deux-Aesbijbel gevolgd. In de woorden van Renesse:

Zo was het ook in heel veel andere plaatsen, want vanwege de beknopte wijze van uitdrukken en de onduidelijkheid van predicaat, onderwerp, koppelwerkwoord of werkwoord of om andere redenen, lopen de meningen der geleerden uiteen. In onze noten bespreken we niet onze voorkeuren voor hun oordelen. Het was beter om iets zekers te stellen om de geest van de geleerden te slijpen dan om de lezer in onzekerheid achter te laten. Uit de vele interpretaties kozen we die welke naar ons oordeel het meest waarschijnlijk was.⁴⁵

De revisoren besloten dus om in de marges niet de verschillende interpretaties van geleerden te bespreken, maar om zonder omhaal te kiezen voor één interpretatie. Het was blijkbaar aan de geleerden om zelf de andere interpretaties op het spoor te komen. Het bespreken van diverse interpretaties zou de gewone lezer alleen maar verward hebben.

In sommige gevallen zagen de revisoren ervan af een mening te geven. Het ging daarbij volgens Renesse bijvoorbeeld om de verschillende gradaties van roem in het hiernamaals, het voorbijgaan van hemel en aarde in (aristotelische) termen van substantie en kwaliteiten, of de ouderdom, noodzaak en rust van de zondag. Dan verkozen ze wat het meest waarschijnlijk leek, mede op basis van meerderheid van stemmen. ‘Het is noch onze opzet, noch ons recht, om de kerken te belasten met nieuwe opvattingen’.⁴⁶

22·6·7 *De perikoop van de overspelige vrouw en het comma Johanneum*

Er is een opvallend verschil in de behandeling van twee bekende gevallen waarin betwijfeld wordt of de tekst oorspronkelijk is. De eerste is de perikoop van de overspelige vrouw. Deze verzen zijn zonder commentaar opgenomen. Uit niets valt op te merken dat er twijfel heerste over de plaats van deze passage. Nu was het wel of niet handhaven ervan ook niet zo van belang in theologisch opzicht; weglating zou het beeld van Jezus in de evangeliën niet wijzigen.

Anders lag het met het beruchte *comma Johanneum*, de passage in 1 Johannes 5:7-8 die de belangrijkste bijbelse onderbouwing was voor het leerstuk van de heilige Drie-eenheid. In de nu volgende tekst is het *comma Johanneum* cursief gezet. Te zien is dat de revisoren twee aanwijzende voornaamwoorden in de eerstelijns vertaling hebben gewijzigd, om deze meer in overeenstemming te brengen met de in het Grieks gebruikte woorden:

7 ¹⁵Want ¹⁶dry zijnder die getuygen ¹⁷in den Hemel, de Vader, ¹⁸het Woort, ende de Heylige Geest: ende ¹⁹~~die~~ dese/ dry zijn ²⁰een.
8 Ende ²¹dry zijnder die getuygen op de aerde, ²²de Geest, ende het water, ende het bloed: ende ~~dese~~ die/ dry zijn ²³tot een.

Belangrijker echter zijn de aantekeningen. De maar liefst negen superscripte nootcijfermarkeringen (15-23) geven al aan dat er heel wat uitleg vereist was. Het *autographon* laat zien dat deze aantekeningen pas na lang overleg tot stand kwamen. In noot 15 stelden de revisoren zich veel minder stellig op dan de eerstelijnsvertalers in de opmerking dat de perikoop niet wordt aangetroffen in sommige overleveringen. In plaats daarvan stelden ze dat de perikoop een duidelijke getuigenis vormt van de heilige Drie-eenheid, en dat het ontbreken ervan in Griekse handschriften te wijten was aan arianen die het hadden geschrapd:

¹⁵Dit geheel vers en wort in sommige oorkonde boecken niet gevonden, gelijk oock niet in de oude Syrische oversettinge: maer wort evenwel | Dit vers, alsoo het een seer klaer getuygenisse vervat van de Heylige Dryvuldigheydt, is schijnt van de Arianen uijtgeschrapd te gelaten/ uyt

enige boecken uytgelaten te zijn geweest te zijn, maer wort in \meest/ alle Grieksche boecken \gevonden/ ende selfs oock/ by vele oude ende aensienlijcke Leeraers, die oock voor de tijden der Arianen welke men meynt dat dit vers souden uytgeschrappt hebben, gevonden: \geleeft hebben, daer uyt bijgebracht \geest/ geleeft hebben, tot bewijs der Heylige Dryvuldigheyt daer uyt bygebracht/; ende de tegenstelling van de getuygen op der aerde vers 8. toont klaerlick dat dit vers daer geweest is ende wesen moet, gelijk \oock/ blijkt uyt het vers 9. daer gesproken wordt van dit getuygenisse Godts.

De gereviseerde tekst zegt veel minder uitgesproken dat de perikoop in sommige handschriften niet te vinden is, en voegt toe dat ze wordt aangetroffen in alle Griekse boeken (dat wil zeggen handschriften). Maar hier vond één der revisoren klaarblijkelijk dat dit weer te stellig klonk en voegde toe dat het om ‘meest’ alle Griekse boeken ging, dus toch niet om allemaal, maar wel verreweg de meeste. De opmerking dat de perikoop door de arianen ‘is’ weggelaten, is doorgehaald en vervangen door het voorzichtiger ‘schijnt’, onder toevoeging van de nuancing ‘uyt enige boecken’ (waarschijnlijk omdat het weglaten door de arianen niet te bewijzen was en daarom tegenspraak zou hebben kunnen uitlokken), en er wordt benadrukt dat leraren vóór de tijd van Arius de verzen niet alleen kenden, maar ook gebruikten om de leer van de triniteit te onderbouwen. Deze toevoeging der revisoren maakt de leer van de Drie-eenheid dus pre-ariaans en daarmee ouder en betrouwbaarder. De gewijzigde formulering aan het einde, waar de authenticiteit van de perikoop onmisbaar wordt geacht gezien de context (‘daer wesen moet’) klinkt overtuigender dan de eerdere versie, waarin de authenticiteit simpelweg werd geponeerd (‘daer geweest is’).

Noot 17 legt uit dat ‘in den Hemel’ niet alleen betekent dat de drie getuigen in de hemel zijn, maar ook rechtstreeks vanuit de hemel hun goddelijke getuigenis geven, zoals de revisoren ondubbelzinnig duidelijk wilden maken: ‘¹⁷D[at is]. geven hier van \uyt den hemel/ een hemelsch ende Godtlick getuygenisse, aen het welck niet en mach getwijfelt worden’.

Een andere wijziging is kennelijk bedoeld om de annotatie beknopter te maken en minder verdedigend te laten klinken. Het legt de uitdrukking ‘drie getuigen op de aarde’ uit:

²¹ *D[at is] drie getuygen zijnder oock op der aerden die ’t selve getuygen. Dese zijn wel eygentlijck geen personen, maer worden hier figuerlijckerwijse als personen ingebracht.*

Verstrekender is de omwerking van een derde aantekening, noot 22, die uitleg bevat over het woord ‘Geest’ in vers 8. Oorspronkelijk was deze noot vrij kort en refererde ze alleen aan een aantekening op het voorafgaande vers 6. De revisoren voegden veel toe, maar streepten ook weer een deel van hun aanvankelijke toevoegingen door en wijzigden die weer boven de regel. Dit proces van herschrijving en herziening laat zien dat de revisoren moeite hadden tot een bevredigende formulering te komen. Zonder twijfel weerspiegelen de ingrepen het verloop van de discussie tussen de verschillende revisoren:

²² *\D[at is] de Geest der aenneminge tot kinderen, die den geloovigen \in de Gemeynthe/ hier op der aerde/n/ gegeven wort, ende het water der wedergeboorte, door welke de geloovige van hare kindschap \gemeynschap met den Vader ende den Soon/ versekert worden, ende het bloedt*

des Nieuwen Testaments, waer door sy vaer sy verkrijgen vergevinghe harer sonden, ende versoeninghe met Godt ende daervan. Andere verstaen door den Geest, de leere des Euangeliums, ende door het water het Sacrament des Doops, ende door het bloedt, het Sacrament des Avontmaels, door welcke drij middelen de geloovige \inde Kercke/ hier op der aerden van de vergevinge harer sonden \door Christum,/ ende van 't eeuwige leven, als door \drij/ vaste getuygen, verskert worden./ Siet \oock/ de aenteck. op het 6 vers.

Deze lange toevoeging legt uit dat het ‘water’ verwijst naar het sacrament van de doop. De nog latere toevoegingen van de opmerkingen ‘in de Gemeente’ en ‘inde Kercke’ beklemtoont dat het heil alleen gelovigen binnen de kerk toevalt, en maakt aldus de status der gelovigen exclusiever. De notie van de onmisbaarheid van Christus in de vergeving der zonden wordt versterkt door de latere toevoeging ‘door Christum’ in de op één na laatste regel.

In een laatste noot, waarin wordt uitgelegd dat in de uitdrukking dat Jezus de ‘Christus’ (gezalvde) is, is het woord ‘Christus’ vervangen door ‘Salighmaker’, hetgeen niet alleen het Griekse woord ‘christus’ vertaalt, maar het ook nader interpreteert als de redder: ⁴³ D[at is] sien op eenerley sake, ende geven daer van eenerley getuygenisse, Namel. dat *Iesus* is de *CHRISTUS* \Salighmaker/ ende de Sone Godts, vers 5'. Deze wijzingen hebben in de eerste plaats als doel de lezer te doordringen van de verlossende rol van Christus, en dus de lezer in meer expliciet theologische richting te sturen. Tegelijkertijd stabiliseren ze de tekst door de authenticiteit van het *comma Johanneum* te bevestigen.⁴⁷

22·6·8 Voorbeschikking en uitverkiezing

De uitverkiezing komt op verscheidene plaatsen ter sprake. Uitverkiezing hing in de calvinistische dogmatiek ten nauwste samen met voorbeschikking of predestinatie.

Een sleutelpassage voor het begrip van de predestinatie, Romeinen 9:11-21, is in de Statenvertaling van uitvoerig commentaar voorzien, maar hier bleken de revisoren opvallend tevreden met de aanvankelijke annotatie der vertalers. Bij de uitleg van ‘van hem die wil’ (9:16) treffen we in het *autographon* het volgende aan:

⁴⁶D[at is] des menschen, die door sijnen goeden wille ende goeden loop sijns levens Godt daer toe soude bewegen. Rom. 11.35. Philip. 2.13. \also niemant dit van hem selven en heeft./

Deze laatste toevoeging heeft tot doel er geen twijfel over te laten bestaan dat de mens uit zichzelf geen enkele invloed kan uitoefenen op het ontvangen van Gods gratie. Meer ingrijpende toevoegingen zijn zichtbaar in de noot die de frase toelicht ‘tot dit selve hebbe ick u verweckt’ (9:17), de woorden die God sprak tot de farao:

⁴⁹Godt wort geseght hem verweckt te hebben \Dit woordt verwecken, kan genomen worden, ofte voor de verwekkinge van Pharao tot het Coninckrijk, ofte voor sijne behoudenisse in het midden van alle de plagen die Godt over hem ende zijn volck hadde gebracht. Ende wort oock met eenen \daer onder verstaen/ sijne verhardinge teghen het volck Israels ende Godts bevel, gelijk uyt het beslyt Pauli in het volgende vers blijkt:/ niet dat hy hem tot sondigen soude hebben verweckt,

het welck niet zijn en kan. Iac. 1. vers 13. maer om dat hy hem rechtveerdelick in sijne sonden heeft verlaten, ende sijne eygene boose ende hooghmoedige begeerten overgegeven, waer door hy tegen Godt ende sijn gebodt so lange heeft geworstelt, tot dat Godt de verdiende straffe over hem heeft uytgevoert, ende sijne eere ende macht alsoo voor alle de werelt aen hem betoont. Siet Prov. 16.4. Hab. 1.12.

Toevoegingen als deze dienen niet tot de uitleg van een individueel Grieks woord, maar tot explicitering van de mogelijke implicaties van dat woord binnen de grenzen van de calvinistische geloofsleer van uitverkiezing en voorbeschikking. Meer op het niveau van semantiek dan van dogmatiek is een uitleg als bij Romeinen 11:8: '(Gelijck geschreven is, Godt heeft haer gegeven eenen ⁴⁰geest ⁴¹des diepen slaeps: ⁴²oogen om niet te sien, ende ooren om niet te hooren) ⁴³tot op den huidigen dagh'. Hier wordt de 'geest des diepen slaeps' als volgt geïnterpreteerd:

⁴⁰Ofte, eenen knagenden, prikkelenden geest, gelijck het Grieksch woordt oock beteeckent. Doch het eerste komt met het Hebreusch woord \Isai. 29.10./ beter over een./

Deze noot wijst erop dat de revisoren zich rekenschap gaven van hebraïsmen in het nieuwtestamentische Grieks, een verschijnsel dat in de tijd van het vertaalproces onderwerp was van Daniel Heinsius' *Exercitationes Sacrae* (waar Heinsius toen aan werkte). Dit fenomeen was al eerder geobserveerd door geleerden als Joseph Scaliger en door tal van christelijke hebraïsten, maar het zou pas grote bekendheid krijgen door de ruzie die Heinsius vanaf de publicatie van zijn *Exercitationes Sacrae* in 1639 zou krijgen met Salmasius over de aard van het nieuwtestamentische Grieks.⁴⁸

Geen gelegenheid wordt nagelaten om de leer van de aangeboren zondigheid van de mens te onderstrepen. In het zwaar geannoteerde vers Efeziërs 1:4: 'Gelijck hy ons ⁸uytvercoren heeft ⁹in hem, ¹⁰voor de grontlegginge der werelt, op dat wy souden ¹¹heylich ende ¹²onberispelijck zijn voor hem ¹³in de liefde' worden de woorden 'uytvercoren heeft' toegelicht: '¹⁴Ofte, *uytgelesen*. N[amentlijck] uyt den gemeenen hoop der verdorvene/ menschen'.

Hier voegden de revisoren het woord 'verdorvene' toe. Maar de revisoren worstelden het meest met de uitgebreide toelichting op Jakobus 2:21-22, een passage die veel bemiddeling en creatieve interpretatie vereiste om de betekenis in overeenstemming te brengen met de leer van de voorbeschikking en de calvinistische ontkenning van de heilbrengende werking van goede werken:

Abraham ⁶²onse vader ⁶³is hy niet uyt de wercken gerechtveerdicht, als hy Isaac sijnen sone ⁶⁴geoffert heeft op den altaer? ⁶⁵Siet ghy wel dat het geloove ⁶⁶medegewrocht heeft met sijne wercken, ende het geloove ⁶⁷volmaeckt is geweest uyt de wercken?

Allereerst erkenden de vertalers in noot 63 de klaarblijkelijke contradictie met wat Paulus had geschreven in Romeinen 4 (en Galaten 3, zoals de revisoren toevoegden): dat Abraham niet gerechtvaardigd was vanwege zijn werken, maar vanwege zijn geloof. Enkele oude interpreten hadden op grond hiervan zelfs betwijfeld dat Jakobus' brief überhaupt als canoniek te aanvaarden was:

⁶³Dit schijnt te strijden met het gene Paulus seght Rom. 4. capit. *ende Galat. 3. capit./waer hy leert ende bewijst dat Abraham gerechtveerdicht is niet uyt de wercken, maer door het geloove: 't welck sommige selfs oock van de oude Leeraers/ heeft doen twijfelen, of dese Sendt-brief Iacobi oock behoort voor Heylige Schriftuere erkent te worden.*

Maar deze ‘oude Leeraers’ hadden ongelijk. De vertalers en revisoren kwamen tot wat misschien wel de langste marginale toelichting is in de hele Statenvertaling. In de uitleg worden verschillen in de historische context tussen beide passages verklaard. Paulus preekte tegen valse apostelen. Jakobus preekte echter tegen ‘mond-Christenen’, dus zij die slechts *beweerden* in Christus te geloven. Na de verkenning van deze retorische *Sitz im Leben* verwijderden de revisoren een passage die leerde dat uiterlijke belijdenis gepaard diende te gaan met goede werken als teken van een levend geloof. Ze vervingen deze opmerking door een passage die de nadruk legt op het geloof in de genade Gods door Christus, die goede werken ‘verweckt’. Waar Jakobus spreekt over Abrahams rechtvaardiging door zijn werken, doelt hij volgens de vertalers heel specifiek op het offer van Isaak. De noot van de eerstelijns vertalers verklaarde aanvankelijk de uitdrukking ‘uyt de wercken’ als ‘een oneygentlijcke wijze van spreken, waer door de werckende oorsaecke genoemt wort met den name van het effect ofte werck’. Daarmee bedoelden ze dat de rechtvaardiging van Abraham door Jakobus werd aangeduid als het effect (in aristotelische termen was dat de *causa finalis*) in plaats van als de ‘werkende oorzaak’ (de *causa efficiens*) van Abrahams daden. Deze omdraaiing was ‘oneigenlijk’, omdat volgens de calvinistische vertalers de rechtvaardiging Gods de oorzaak van Abrahams werken was, en niet het gevolg ervan.

De revisoren verwachtten dat dit gescherm met begrippen uit de aristotelische metafysica te hoog gegrepen zou zijn voor de doorsnee lezer. Zij streepten deze uitleg door en vervingen haar door een toelichting die twee keer zo lang was en die uitlegde dat Abrahams rechtvaardiging bij Jakobus iets anders betekent dan in Paulus’ woorden over de rechtvaardiging bij God – de rechtvaardiging ‘des menschen’ welteverstaan, zoals de revisoren in tweede instantie nog ter verduidelijking toevoegden aan hun eigen noot. Jakobus bedoelde met rechtvaardiging de *manifestatie* (betoning) van rechtvaardiging voor God en de mensen: ‘een betooninghe der selver rechtveerdighmakinge voor Godt ende de menschen’.

Jakobus gebruikt het woord ‘geloof’ eveneens in een andere betekenis. Waar hij vraagt (in 2:24) ‘Siet ghy dan nu dat een mensche uyt de wercken gerechtveerdicht wordt, ende niet alleenlick uyt het geloove?’, bedoelt hij met ‘geloof’ in feite alleen een belijdenis van het geloof die niet gepaard gaat met trouw en goede werken, dus een ‘geloof’ zoals het beleden wordt door de ‘mond-Christenen’. In ieder geval was Abraham al lang gerechtvaardigd vóór het moment dat hij zijn hand met het offermes erin liet neerdalen richting Isaaks borst, zoals duidelijk blijkt uit Genesis 15:6. De revisoren streepten vervolgens een uitleg door die voor een deel hun eigen toevoeging herhaalde. De gehele oorspronkelijke toelichting met de ingrepen van de revisoren ziet er als volgt uit:

⁶³Dit schijnt te strijden met het gene Paulus seghet Rom. 4. capit. ende Galat. 3. capit. waer hy leert ende bewijst dat Abraham gerechtveerdicht is niet uyt de wercken, maer door het geloove: 't welck sommige selfs oock van de oude Leeraers heeft doen twijfelen, of dese Sendt-brief Iacobi oock behoort voor Heylige Schriftuere erkent te worden. Doch als men de sake wel in siet, soo en isser gantschelick geen strijdt. Want het oogh-merck Pauli is te leeren tegen de valsche Apostelen, dat de mensche voor Godt niet en wordt gerechtveerdicht door sijne eygene gerechtgheydt, bestaende uyt de wercken der Wet die wy gedaen hebben, maer alleen door het gheloove, dat is, door de gerechtgheydt Christi met waren gheloove aengenomen. Rom. 3.28. Galat. 2.16. Philip. 3.9. Tit. 3. versen 4, 5. Hebr. 10.38. ende dit bewijst hy met het exempel van Abraham. Rom. 4. capit. maer het oogh-merck Iacobi is te leeren tegen de mondt-Christenen, dat het geloove, waer door wy voor Godt gerechtveerdicht worden, niet en bestaet alleen in een uytterlijke belijdenisse der artijckelen des geloofs, maer dat het most vergeselschap zijn met goede wercken, ende doen door getoont worden een waer levendigh geloove te zijn is alleen een kennisse met toestemminge, ende ofte een bel uytterlicke belijdenisse der artijckelen des geloofs, maer oock een vast vertrouwen des herten op de genade Godts in Christo, het welck in de ware geloovige verweckt ende voortbrenght de goede wercken, waer door sy versekert worden ende voor andere betoonen dat sy het ware salighmaeckende geloove hebben, ende voor Godt gerechtveerdicht zijn. Ende tot dien eynde brenght hy oock hier voort het exempel Abrahams, ende bewijst, dat sijn geloove, waer door hy voor Godt gerechtveerdicht is, soodanigen geloove is geweest, ende dat sulcks blijkt voornamelick uyt dat groot werck des geloofs, als hy sijnen sone Isaac heeft willen op-offeren. Beyde dese leeringen soo Pauli, als Iacobi, zijn waerachtigh ende schriftmatigh, ende en strijden geensins. Daerom als Iacobus hier seghet dat Abraham gerechtveerdicht is uyt de wercken, dat is, gelijk hy selve verklaert, uyt dat werck als hy Isaac heeft op-gheoffert, soo verstaet hy door dese woorden uyt de wercken (door een oneygentlijke wijze van spreken, waer door de werckende oorsaecke genoemt wort met den name van het effect ofte werck) uyt een geloove dat dadigh is geweest door de wercken; gelijk daer op past et volgende bewijs van de opofferingen sijns soons genomen dat Abraham met sijne wercken betoont heeft dat hy een waer ende levendigh geloof gehad heeft, ende dat hy door de goede wercken als vruchten des selven voor Godt ende de menschen betoont heeft, dat hy waerlick voor Godt gerechtveerdicht was. Soo dat Iacobus het woordt gerechtveerdicht niet en neemt in die beteeknisse, gelijk Paulus, als hy spreekt van de rechtveerdighmakinge des menschen/ voor Godt, maer voor een betooninge der selver rechtveerdighmakinge voor Godt ende de menschen: gelijk hy oock door/ het woordt geloove, als hy ontkent dat wy daer door alleen gerechtveerdicht worden, vers 24. verstaet een bloote toestemminge ende belijdenisse des Christen-geloofs dat niet en is vergeselschap met vertrouwen noch met goede wercken gelijk 't ware salighmakende geloove./ Want dat Abraham, eygentlick te spreken, uyt dat werck niet en is voor Godt gerechtveerdicht, blijkt klaerlick uyt Gen. 15.6. daer geseght wort, dat Abraham al eenige jaren te voren, eer hy sijnen sone op-offerde, als hy de belofte van desen sone geloofde, door 't geloove van Godt gerechtveerdicht is geweest, gelijk hier oock Iacobus betuyghet, vers 23. Ofte so men de woorden uyt de wercken eygentlick soude willen nemen, so moet het woort gerechtveerdicht alsoo verstaen worden dat hij met dat werck getoont heeft dat hy voor Godt gerechtveerdicht was door een waer geloove. Siet vers 18 ende 23.

De revisoren was er, meer nog dan de vertalers, veel aan gelegen om de lezer te helpen de hordes te nemen en hem te predestineren in de richting van de calvinistische eindstreep.

Dezelfde gidsfunctie wordt vervuld door de annotatie op 1 Timoteüs 2:1-3, een passage die een belangrijke rol speelde in het grote maatschappelijke debat over de relatie tussen kerk en staat:

2.1 ICK vermane dan voor alle dingen, dat gedaen worden smeeckingen, gebeden, voorbiddingen, danck-seggingen voor alle menschen: 2.2 Voor Coningen, ende alle die in hoocheyt zijn: op dat wy een gerust ende stil leven leyden mogen in alle Godtsalicheyt, ende eerbaerheyt. 2:3 Want dat is goet ende aengenaem voor Godt onsen Salichmaker.

Hier werd de inclusieve formulering ‘voor alle mensen’ in 2:1 exclusief gemaakt in de annotatie. Daar staat namelijk te lezen dat ‘dit woordt *alle* dickmael in Godts woordt voor *allerley* wordt ghenomen’.⁴⁹ Het zou dus niet gaan om ‘alle’ mensen, maar om ‘allerlei’ mensen. Deze interpretatie is meer in overeenstemming met het calvinistische uitgangspunt dat het heil niet aan alle mensen toekomt, maar slechts aan de uitverkorenen.

Bij 1 Timoteüs 2:4 wordt het punt herhaald en nader uitgewerkt.⁵⁰ De aantekening legt nauwkeurig uit dat stil en vredig leven volgens ‘sommige als het eynde, ofte de oorsake, waer toe de Overheden in hoogheyd gestelt zijn’ wordt gezien. Anderen zien het vredige leven als iets dat van de overheid gevraagd moet worden, want er zijn ook regeringen die christenen willen vervolgen, zoals in Paulus’ tijd. Dit zou impliceren dat de steun voor een seculiere regering voorwaardelijk moet zijn. Van belang is hier dat beide interpretaties aan de lezer worden aangeboden zonder dat er een keuze voor een van beide opvattingen wordt aangegeven.

Uit onderzoek is gebleken dat men zich bij het opstellen van de kanttekeningen heeft laten inspireren door de commentaren van Johannes Piscator, hoewel ook Beza’s invloed zich heeft doen gelden (Sevenster, 1937, pp. 295-296, 300). Wat men duidelijk heeft genegeerd is het voornemen om de aantekeningen tot een minimum te beperken en geen dogmatische interpretaties te geven: men liet het eigen standpunt voortdurend blijken.⁵¹

Sommige moeilijke woorden waren te belangwekkend om stilzwijgend aan voorbij te gaan. Luther, die zijn bijbel wilde vrijhouden van commentaar, voelde zich toch gedwongen om herformuleringen en uitleg bij te voegen. Op de synode van Dordrecht was besloten slechts korte toelichtingen op woordbetekenissen te geven, parallelplaatsen te identificeren en verder geen exegetische uitleg te geven. Men had ook besloten om elk hoofdstuk vooraf te laten gaan door een beknopte synopsis (Donner & Van den Hoorn, 1987, p. 20).

Het weglaten van dogmatische interpretaties sloeg volgens De Bruin in 1937 alleen op het bespreken van de controversen met de remonstranten. De dwalingen van de (rooms-)Katholieke Kerk zouden wel weersproken mogen worden. Zo werd op basis van Handelingen 8:20 in de kantlijn een veroordeling van simonie afgedrukt, die men gemakkelijk herkent als een sneer aan het adres van de Katholieke Kerk.⁵² De Bruin wijst op antikatholieke opmerkingen in de marges van het boek Openbaring (De Bruin, 1937a, p. 307), en volgens Sevenster ligt de antiroomse exegese in de kanttekeningen voor het oprapen (Sevenster, 1937, p. 303). Maar de dogmatische discussies in de marge betroffen ook intraprotestantse zaken. Zo worden ook remonstrantse interpretaties aan de kaak gesteld.⁵³ In de inleiding tot het Hooglied is ten opzichte van de Deux-Aesbijbel een verschuiving waargenomen van een luthers naar een gereformeerd gezichtspunt (Verduin, 1992, pp. 402-408). Waar het lutherse Oude Testament van de Deux-Aesbijbel van 1561 een noot had op Hooglied 8:6 die verwijst naar de liefde die God ons schenkt in al zijn goedheden, spreekt de

Statenvertaling van de kracht van Gods liefde en de krachtige invloed van zijn Geest in de harten van de uitverkorenen. Het inclusieve ‘ons’ van de Deux-Aesbijbel is in de Statenvertaling vervangen door het exclusieve ‘uitverkozen’ (Verduin, 1992, p. 410). Maarten Verduin heeft in zijn studie van de kanttekeningen bij het Hooglied in de Statenvertaling nog tal van andere voorbeelden gevonden die laten zien hoe de lezer een uitgesproken calvinistische interpretatie krijgt voorgeschoteld (Verduin, 1992, pp. 411, 438). Elders in het Oude Testament, aldus Sevenster, komen toelichtingen zelfs vrijwel rechtstreeks uit de Heidelbergse Catechismus (Sevenster, 1937, p. 304). Dikwijls dienden de in de marginalia gegeven parallellen tot bevestiging van de interpretaties die in de marginalia zelf gegeven werden (zie Verduin, 1992, pp. 412-434 voor vele voorbeelden).

22·7 De receptie van de Statenvertaling

22·7·1 *Een calvinistische autoriteit*

Met de Statenvertaling werd niet alleen de meest gezaghebbende en meest openbare versie van de bijbeltekst in de Nederlanden gepubliceerd; de aantekeningen erop zouden een belangrijke rol gaan spelen in toekomstige discussies. Zo bespraken de revisoren een aantal bijbelse voorschriften die zich niet gemakkelijk lieten inpassen in de samenleving van de zeventiende-eeuwse Republiek.

Naar aanleiding van Matteüs 25:27 (over rente) voerden de revisoren een lange discussie over rente en vruchtgebruik. Renesse concludeerde dat het voor het geweten duidelijker was wat men moest vermijden dan wat men moest navolgen.⁵⁴ De Statenvertaling legt in de marge neutraal uit wat het Griekse woord *tokos* (‘woeker’) betekent en wijst erop dat rente eerlijk kan zijn of niet eerlijk.⁵⁵ Deze kwestie zou kort na het verschijnen nog veelvuldig onderwerp van een brede maatschappelijke discussie zijn. In 1638 publiceerde de reeds genoemde Leidse hoogleraar Claudius Salmasius een in het Latijn geschreven boek *Over de rente*. Deze kwestie raakte een pijnlijke zenuw in een land waarin geldhandel en rentes een cruciale rol speelden. Salmasius liet zijn werk volgen door nog twee studies over hetzelfde onderwerp, maar theologen en juristen hadden grote kritiek op zijn ideeën. Hoewel de controverse nog niet was opgelaid toen de revisoren bezig waren met het schaven aan de annotaties, lag de kwestie al jarenlang gevoelig en moesten ze dus voorzichtig zijn met de wijze van formulering (Price, 2011, pp. 63-64).

Ook in andere maatschappelijke discussies zou later veelvuldig gebruikgemaakt worden van de kanttekeningen in de Statenvertaling, zoals in de controverse over het dragen van lang haar door mannen. Deze polemiek hield predikanten, theologen en kerkvolk in de jaren veertig van de zeventiende eeuw intensief bezig; wederom had Salmasius een belangrijk aandeel in deze zogeheten ‘Hairige Oorlog’. Een der andere deelnemers, Florentius Schuyt, verwees in zijn pamflet *Raedt voor de scheer-siecke hair-cloovers* uit 1644 naar de kanttekening bij Hooglied 7:5, waar ‘de nieuwe Oversetters’ opmerken dat *dallah* zowel haarband als haar kon betekenen.⁵⁶ Ook maakten ‘de laatste Oversetters’ duidelijk dat vlechten en lokken in het Hebreeuws eigenlijk hetzelfde waren.⁵⁷ Herhaaldelijk verwijst Schuyt naar andere

De Statenvertaling in de Aziatische zending

Mathieu Knops

In de zeventiende en achttiende eeuw waren er legio pogingen van dominees, ziekenbezoekers en andere taalijverars om te komen tot een bijbelvertaling in het Maleis*. In de meeste gevallen kwam het echter niet tot een druk. In het geval van de vertaling van Ezra, Maleachi en de Psalmen 51-150 van Jacob de Bouvre ondanks een gunstige beoordeling van de kerkenraad op Banda in 1656. De profeten (Joël-Maleachi) van Josias Spiljardus haalden enkele jaren later evenmin de drukpers. De bijbelvertaling van ds. Simon de Large zou door François Valentijn uit de nalatenschap van ds. Du Bois zijn ontvreemd, maar Valentijns eigen vertaling werd in geen van beide versies gedrukt, net zomin als het Nieuwe Testament van ds. Nicolaas Hodenpijl. De Genesisvertaling van Jan van Hasel is wel naar Nederland gezonden om gedrukt te worden, maar zonder resultaat.

Dat lukte wel met zijn Maleise versie van de evangeliën van Lucas en Johannes. Tevoren waren van de hand van Albert Cornelisz Ruyl al twee edities van Matteüs en Marcus verschenen, beide naar de Deux-Aesvertaling (1629, maar ook nog 1638). Ook Van Hasels Psalmen 1-50 waren in 1648 nog steeds gebaseerd op de Deux-Aes. In de edities samen met Justus Heurnius' Psalmen 51-150 werd Van Hasels tekst niet opnieuw vertaald, zelfs niet in de tweede druk van 1689, ruim een halve eeuw na de introductie van de Statenvertaling. Wel waren Ruyls evangeliën vanaf 1651 aan de geautoriseerde versie aangepast.

De vertalingen van Justus Heurnius en Daniël Brouwerius waren wel gebaseerd op de nieuwe vertaling, ook Melchior Leydekkers Maleise editie in Arabisch schrift, die in 1758 door

compagniedrukker Caspar Carel Renhart op de VOC-pers van Batavia werd gedrukt. De Statenvertaling ligt eveneens ten grondslag aan de vertaling in het Sinkian-Chinees (Siraya) van Formosa (Amsterdam 1661), de Singalese edities (Colombo, tussen 1739 en 1789) en de Tamildrukken (Colombo, van 1741 tot 1759).

Minder eenvoudig ligt dit voor de talrijke edities van het Nieuwe Testament in het Portugees, alle bedoeld voor gebruik in de koloniën en niet ontstaan in Portugal zelf, maar in de Oost. De Portugese bekeerling João Ferreira de Almeida was op de jeugdige leeftijd van 16 jaar in 1644 van start gegaan vanuit een Latijnse druk van Beza's Nieuwe Testament. Eenmaal predikant te Batavia zette hij zijn vertaalwerk vanaf 1651 voort, nu op basis van Elzeviers Textus Receptus uit 1633. Na nogmaals 25 jaar was zijn vertaling gereed, maar toen wachtte Almeida, die ook al geschriften in vlammen had zien opgaan op instigatie van de Portugese inquisitie, nog een jarenlange confrontatie met de kerkenraad van Batavia en de Compagnie.

Na een poging tot aanpassing van de tekst aan de Statenvertaling – met toevoeging van de introducties op de bijbelboeken uit de Statenvertaling – door de predikanten Bartholomeus Heynen en Joannes de Voogt kwam het uiteindelijk in 1681 tot de eerste Amsterdamse druk van het Nieuwe Testament (het Oude Testament, door Almeida vertaald tot in Ezechiël en aangevuld door Jacobus op den Akker, zou na een voorpublicatie van de Pentateuch in 1747 integraal pas in 1748/1753 het licht zien).

Daarmee schaarde het Portugees zich als ►

dertiende taal in de rij van bijbelvertalingen sinds de reformatie. Aangekomen in Batavia bleken er toch nog te veel fouten in te zitten. In opdracht van de VOC werd de tekst nogmaals gereviseerd, nu door de predikanten van de Portugese kerk in Batavia, Theodorus Zas en Jacobus op den Akker. De exemplaren van de eerste druk die na 1681 op bevel van het gouvernement nog niet waren vernietigd, werden na het uitkomen van de tweede druk (1693) bij decreet van 1695 alsnog opgeruimd. De oplage van deze tweede druk was hoog: 1500 exemplaren, ruim 1000 meer dan de 480 van Ruyls 'editio princeps' – tevens naar alle

waarschijnlijkheid het vroegste voorbeeld van vertaling en druk van bijbelboeken in een niet-Europese taal voor evangelisatiedoeleinden.

* Deze bijdrage berust op gegevens uit de Short Title Catalogue Netherlands (www.stcn.nl) en de elektronische bijbelbibliografie Biblia Sacra (www.bibliasacra.nl), en verder op de annotaties in Darlow & Moule 1963, nr. 7465-7466, Landwehr 1991, nr. 723-724, en op Werndly 1736, pp. 229-266 (voor een toelichting op veel van de genoemde namen). Voor de biografie van Almeida zij verwezen naar de Sociedade Biblica do Brasil: www.sbb.org.br/interna.asp?areaID=59. ◀

interpretaties der Oversetters, zoals bij Jeremia 7:29, waar het woord 'hooft-hayr' nader wordt toegelicht:

47Het Hebr. woort beteekent alsulck hayr, datmen heeft lanck laten wassen, ende van welckes afscheeringe men sich heeft onthouden. Van den selven oorspronck komt oock het woort Nezi-reer, waer van te sien is Num. 6.2, 5. ende ludic. 13-5. (Schuyll, 1644, pp. 47-48)

Veel van de onderwerpen die werden aangeroerd in de marges van de Statenvertaling waren bekend: geleerden discussieerden al minstens een eeuw over passages die in dogmatisch opzicht verschillend konden worden uitgelegd. Dikwijls gingen de discussies zelfs terug tot de tijd van de kerkvaders. Wat wel bijzonder is, is dat zulke kwesties nu ook voor een breed publiek werden uitgelegd in het Nederlands op een nog niet eerder vertoonde schaal: het ging hier om de vertaling van de gehele Bijbel, met een linguïstisch, historisch en soms dogmatisch commentaar, compleet met uitgebreide parallelplaatsen, plus een register van namen en onderwerpen. Hoewel het hele apparaat dat aldus om de tekst heen was gebouwd, een calvinistische opvatting van de Bijbel voor iedereen die Nederlands kon lezen toegankelijk maakte, gaven de marginalia toch ook prijs dat er verschillende soorten uitleg mogelijk waren, en zelfs dat er variaties waren in de overlevering van de bijbeltekst. De tekst die gepresenteerd werd, wekte een stabielere indruk dan gerechtvaardigd was door de tekstoverlevering van het Hebreeuwse Oude Testament en met name die van het Griekse Nieuwe Testament. Maar de Statenvertaling kon de problemen in de overlevering van de tekst niet geheel toedekken. Het feit dat de marginalia soms spreken van alternatieve lezingen en vertaalmogelijkheden, gepaard met de oudheidkundige en taalkundige toelichtingen, maakte dat een handige lezer zelfstandig daaruit keuzes kon maken. Met de Statenvertaling haalde de calvinistische kerk daarom niet zozeer het opnieuw in marmer gehouwen woord van God binnen, maar eerder een bijbel die de autoriteit van Gods woord en van de gereformeerde

interpretatie daarvan net zo goed in gevaar kon brengen als stabiliseren. We hebben gezien hoe de aantekeningen een rol speelden in discussies over openbaar gedrag in overeenstemming met de Schrift.

22·7·2 *Een nieuwe ‘menselijke traditie’?*

Een ander opvallend aspect van de Statenvertaling is de betekenis die gehecht werd aan de apocriefen. Tijdens de discussie op de synode van Dordrecht stemden de afgevaardigden tegen het voorstel van Franciscus Gomarus om de apocriefen buiten beschouwing te laten. Diens voorstel had bewust geen rekening gehouden met de traditie en was in dat opzicht radicaal. Maar het idee was ook een pleidooi van een zuivere orthodoxie: de Statenvertaling bood de ideale gelegenheid om de apocriefen uit de orthodox calvinistische traditie te schrijven. Maar de meerderheid van de gedelegeerden hechtte belang aan de geschiedenis en de traditie. Het breken met deze menselijke traditie ging hun blijkbaar te ver. Tijdens de Bestandstwisten was al gebleken dat Arminius' voorstel om de Heidelbergse Catechismus aan te passen op onoverkomelijke weerstand was gestoten. Ook daarbij ging het om een ‘menselijke traditie’ – het soort van tradities dat studenten theologie in de zeventiende-eeuwse Republiek leerden te veroordelen als het om de Katholieke Kerk ging.⁵⁸ Naast de Catechismus behoorde ook de Nederlandse Geloofsbelijdenis (*Confessio Belgica*) tot de formulieren des geloofs. Vanaf 1619 kwamen daar de ‘Canones van Dordt’ of de Dordtse Leerregels bij. In de praktijk kregen vanaf 1637 deze Drie Formulieren van Enigheid er met de Statenvertaling een vierde officieuze ‘canon’ bij, vooral uiteraard vanwege de aantekeningen op de kant.

De belangrijke status die de Statenvertaling innam voor het dagelijkse reilen en zeilen van de kerk blijkt onder meer uit het feit dat het hele vertaalarchief, samen met de administratieve stukken en financiële boeken (dertien zware banden in totaal), zorgvuldig werd opgeslagen in een kist op het raadhuis van Leiden en eens in de drie jaar in een plechtige ceremonie werd geïnspecteerd door lidmaten van de Kerk, afgezanten van de Staten-Generaal en van de stad Leiden, telkens onder grote publieke belangstelling (De Bruin, 1987, pp. 150-151).

22·7·3 *Inburgering van de Statenvertaling*

Ook al bleven mensen de Deux-Aesbijbel gebruiken, toch duurde het slechts ongeveer vijftien jaar voordat de Statenvertaling in algemeen gebruik was in de kerk en in huisgezinnen (Van den Berg & Thijs, 2007, p. 37). Zelfs de remonstranten erkenden de Statenvertaling als de enige goede uitkomst van de synode van Dordrecht (De Bruin, 1987, p. 143). Toen in 1657 een uitgever besloot om de twee series van preken over het vijfde hoofdstuk van Matteüs, die de remonstrantse voorman Simon Episcopius in 1618 en 1632-1634 had uitgesproken, postuum uit te geven, verontschuldigde hij zich in een voorwoord dat de bijbelpassages waren ‘gecteerd uyt de oude overzettinge, nadien de nieuwe, doen deze predicatien gemaakt zij, noch niet in druk was’.⁵⁹ Dit excuus laat zien dat het twintig jaar na publicatie van de

Statenvertaling gebruikelijk was om te citeren uit deze nieuwe vertaling. Sommige uitgevers gingen er zelfs toe over om herdrukken van werken die voor het eerst verschenen vóór 1637 zodanig aan te passen dat alle bijbelpassages werden aangepast aan de Statenvertaling. Dat gold zelfs als een aanbeveling. Op het titelblad van Willem Teellincks *Wrack-Sweert* uit 1655 (de eerste editie is uit 1624) lezen we dat hierin ‘de schrift-plaetsen nae de nieuwe oversettinge gesteldt zyn’ (Teellinck, 1655. Zie Rogge, 1865, II-1, p. 107). Een antiremonstrants pamflet uit 1640 gebruikte nog de Deux-Aesbijbel, net als in de tweede editie van het pamflet (1642), maar de derde editie uit 1654 was ‘verbetert nae de nieuwe oversettinghe des bybels’ (Sibema, 1654, zie ook Rogge, 1865, II-1, p. 121). Ook andere religieuze werken die in de twee decennia na het verschijnen van de Statenvertaling uitkwamen, vermeldden nadrukkelijk dat gebruik was gemaakt van de nieuwe vertaling, hetgeen duidelijk als positief werd ervaren.⁶⁰

De Statenvertaling verwierf dus binnen twintig jaar de status van meest gezaghebbende bijbeltekst. Het boek veroverde de huishoudens; soms was de nieuwe bijbel het enige boek in huis, soms werd hij vergezeld van een psalmboek, enkele opvoedende poëziebundels van Jacob Cats, de *Joodse Oudheden* van Flavius Josephus of de *Geschiedenis der Martelaren* (De Bruin, 1987, p. 151).

22·7·4 *Kritiek en damage control*

Toch was de ontvangst van de nieuwe vertaling niet unaniem positief. Erkend werd dat de eerste editie veel drukfouten bevatte. De classes van de diverse gewestelijke synodes werden derhalve uitgenodigd om lijsten met corrigenda in te sturen. Deze werden in 1655 samengevoegd en gedrukt door Pieter Aerts van Ravensteyn, die ook de editie van 1637 voor zijn rekening had genomen (*Register*, 1655). Toen Van Ravensteyn een tweede editie verzorgde, in 1657, werden deze oneffenheden rechtgezet. Daarmee was, wat betreft de kerkelijke synodes, de kous af.

Dat niet iedereen zich hierbij neerlegde blijkt uit de geschiedenis van Caspar Sibelius, die in 1634 was opgetreden als vicensotulist van de revisoren van het Nieuwe Testament. Sibelius identificeerde nog honderden drukfouten in de editie van 1657. Hij wenste deze te publiceren, maar de synode van Overijssel, waaronder hij ressorteerde, weigerde hem daarvoor toestemming te verlenen. De synode van Zuid-Holland trachtte Sibelius de lijst zelfs te ontfutselen, maar Sibelius overleed in 1658 en de weduwe weigerde pertinent de lijst te overhandigen. Wel beloofde ze de lijst nooit te zullen publiceren zonder toestemming van de synode. Zij stond bovendien toe dat de synode van Overijssel de lijst verzegelde.⁶¹

Nog meer fouten dan Sibelius had Renesse gevonden: reeds in 1644 vulde zijn lijst maar liefst acht delen op folioformaat, vol met correcties en revisies. De synode van Utrecht trachtte vergeefs de hand te leggen op deze steen des aanstoots. Bijna dertig jaar later was deze lijst nog niet vergeten: in 1671 wilden de erfgenamen er wel afstand van doen, maar alleen in ruil voor een ‘eerlijke recognitie’ (De Bruin, 1937b, p. 70). Vier jaar later kochten de Staten van Holland het lijvige manuscript voor 315 gulden (een klein jaarsalaris van een hoogleraar in die tijd). Zij bezorgden

de kleinzoon van Renesse een comfortabel baantje als secretaris op de administratie van de Staten en borgen de beschamende lijst weg in een magazijn (De Bruin, 1937a, p. 323).

Aldus werd de volkstalige versie van de Bijbel gestabiliseerd, geautoriseerd en gesanctioneerd. Uiteraard was men bevreesd dat het openbaar raken van lijsten met correcties zou leiden tot nieuwe ‘gecorrigeerde’ drukken, waarin dan onvermijdelijk weer nieuwe fouten zouden sluipen. In plaats daarvan deden de Staten hun best om de nieuwe bijbel voor te stellen als in marmer gehouwen, net als de Tafelen der Wet.

22·8 De taalkundige en literaire invloed van de Statenvertaling

Geen boek heeft ooit meer invloed gehad op de Nederlandse taal. De vertalers in 1628 en de revisoren in 1633 voerden niet alleen discussies over vertalingen en toelichting, maar ook over de spellingswijze van het Nederlands. Zij zetten zelfs regels op om het gebruik van diftongen, uitgangen, gelijkkluidende klinkers et cetera te standaardiseren (Hinlópen, 1777b, pp. 77-116; Heinsius, 1919). Zo werd besloten niet ‘maken’ of ‘maeken’ te spellen, maar consequent ‘maecken’; niet ‘weeten’ maar ‘weten’; niet ‘regieren’ maar ‘regeren’. Er werden regels opgesteld voor het gebruik van v of f, en van ch en g. Archaïsmen als ‘jonste’ en ‘jegens’ werden vervangen door ‘gunste’ en ‘tegen’. Er werden regels opgesteld voor het consequent vormen (en spellen) van meervoudsvormen, voor de uitgangen van lidwoorden en naamwoorden (Heinsius, 1919, pp. 3-4, 9, 20, 12, 15, 16). Het is slechts een kleine greep uit de vele beslissingen die de vertalers en revisoren moesten nemen. De verschillende spellingsvormen waren mede het gevolg van het besluit van de synode om bewust predikanten uit verschillende gewesten aan te zoeken voor het vertalersteam. Het Nederlands bestond natuurlijk al lang als taal, en hoewel niet alle spellingsregels consequent werden gevolgd door de revisoren, heeft de Statenvertaling ertoe bijgedragen dat een meer gestandaardiseerde vorm van Nederlands in alle gewesten ingang vond. In tegenstelling tot wat wel beweerd wordt, wordt de taal van de Statenvertaling niet gekenmerkt door een sterk Zuid-Nederlandse inslag (Van der Sijs, 2004, p. 141). Veel destijds nog ‘buitenlands’ aandoende woorden zijn via de Statenvertaling gemeengoed geworden. Te denken valt aan leenwoorden als ‘ordinantie’, ‘kastijden’, ‘spe-lonk’ en ‘religie’ (Van der Sijs, 2004, p. 136). Ook Duitse vormen als ‘beroemd’, ‘dierbaar’ en ‘slachtoffer’ worden al eeuwenlang beschouwd als zeer gewoon Nederlands, hoewel dat vóór de Statenvertaling niet het geval was (Van der Sijs, 2004, p. 140).

Daarmee heeft de Statenvertaling een belangrijke bijdrage geleverd tot de unificatie van de Nederlandse Republiek. Toch dient men voorzichtig te zijn: de invloed van de Statenvertaling laat zich niet zo eenvoudig vergelijken met Dantes betekenis voor het Italiaans, de invloed van Cervantes op het Spaans, die van Luther op het Duits en die van Shakespeare en de vertalers van de *King James Bible* (met daarin de invloed van Tyndale) op het Engels. Er waren in 1637 al vele toonaangevende werken aan standaardisering gewijd, zodat de Statenvertaling eerder de rol van navolger heeft dan van initiator (Van der Sijs, 2004, p. 142). Maar de kracht van de

Statenvertaling lag niet zozeer in het initiëren van de standaarden, maar in het wijd verspreiden ervan.

Die invloed doet zich nog altijd gelden, hoewel het dan met name gaat om idiomatische uitdrukkingen en zegswijzen die dikwijls al wel bestonden, maar die juist door de Statenvertaling gevestigd zijn en als min of meer versteende uitdrukkingen vrijwel ongevoelig zijn gebleken voor de veranderingen die optreden in de levende taal. Daarom komen deze uitdrukking niet ouderwets over. Zoals Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs hebben opgemerkt: ‘Weinig mensen zullen erbij stilstaan dat veel gebruikte uitdrukkingen, zoals “een doorn in het oog”, “als een dief in de nacht”, “de dood in de pot”, “in het duister tasten”, “iemand op handen dragen”, “een lust voor het oog” en “de inwendige mens” mede door de Statenvertaling ingeburgerd zijn in het Nederlands’ (Van den Berg & Thijs, 2007, p. 34).

Ook Nicoline van der Sijs wees al op deze en andere uitdrukkingen, zoals ‘in goede aarde vallen’, ‘de zondebok zijn’, ‘zijn lier aan de wilgen hangen’, ‘iets met de mantel der liefde bedekken’ et cetera (Van der Sijs, 2004, p. 142. Zie ook De Gooyer, 1962).

Ook op literair gebied heeft de Statenvertaling een onpeilbare invloed gehad. Tal van literaire auteurs groeiden van jongs af aan op met de dagelijkse lezing uit de Statenvertaling. Het onderzoek naar deze invloed staat echter nog in de kinderschoenen.

22.9 Een nieuw verbond

Tot slot valt nog op te merken dat kerk en staat met de nieuwe vertaling een opmerkelijk innig verbond aangingen. Terwijl de verhoudingen tussen de calvinistische ‘publieke’ kerk en de staat (en dan vooral met de ‘staatsgezinde’ vertegenwoordigers daarvan, dikwijls op stedelijk overheidsniveau) gespannen waren en moeizaam zouden blijven, sloegen kerk en staat met de Statenvertaling de handen ineen. Het ging om een groot onderzoeksproject op lange termijn, gesponsord door de staat, supralokaal georganiseerd, maar wel gecentraliseerd. Verscheidene universiteiten verleenden hun steun, tal van gemeenten in diverse provincies stonden tijdelijk hun predikanten af, terwijl de kosten werden gedragen door de Staten. Volgens berekeningen zijn die kosten opgelopen tot 75.000 gulden, een ongehoorde hoeveelheid geld (De Bruin, 1987, p. 145). Al met al waren lokale, provinciale en landelijke bestuurslagen van zowel kerk als staat samen betrokken bij het vertaalproject.

Als boek droeg de Statenvertaling bij tot de uniformering van het Nederlands als taal; als project droeg het bij tot de unificatie van Nederland als staat.

Noten

* Het onderzoek voor dit artikel werd uitgevoerd in het kader van het nwo-project *Biblical Criticism and Secularization in the Seventeenth Century* (Dossiënummer: 360-25-090). Ik dank de aanvragers van dit project, Henk Nellen (Huygens ING) en Piet Steenbakkers (Universiteit Utrecht), alsmede mijn collega Jetze Touber (Universiteit Utrecht) voor hun opmerkingen bij een eerdere, Engelse versie van dit stuk.

Zeer veel dank ben ik bovendien verschuldigd aan Henk Jan de Jonge (Universiteit Leiden) voor zijn zorgvuldige lezing en erg nuttige opmerkingen bij de Nederlandse versie. Mijn dank gaat verder uit naar Anne Jaap van den Berg, Geert Claassens, Wim François, Paul Gillaerts en August den Hollander, die mij voor veel onnauwkeurigheden hebben behoed.

1 *Epistolica narratio*, 1619, p. 514, 'Fuit haec jucunda nugatio; multi inter auditores mecum ridebant, quod tanta cum gravitate et reverentia loquerentur de vocibus d u et g h ij'. Hier is overigens een anonieme remonstrant aan het woord, wie er wel iets aan gelegen zal zijn geweest om de synode in een kwaad daglicht te stellen.

2 De Bruin, 1937a, p. 56; De Bruin, 1987, pp. 122-123. Het eerste substantiële relaas van de geschiedenis van de Statenvertaling is te vinden in Hinlôpen, 1777a & b, die veel materiaal uit het Oud Synodaal Archief publiceerde (akten, resoluties, brieven). De 'voorgangers' van de Statenvertalingen werden bij het driehonderdjarig jubileum in 1937 in kaart gebracht in het standaardwerk over de Statenvertaling van C.C. de Bruin. De Bruin's werk is de belangrijkste basis geweest voor veel beknopte overzichten van het verhaal over de totstandkoming van de Statenvertaling, hoewel hij relatief weinig aandacht schonk aan het proces van het vertalen en reviseren. Een beknopte maar zeer informatieve bundel artikelen verscheen hetzelfde jaar: Nauta e.a., 1937. Veel van de literatuur daarna berust op de gedenk-literatuur uit 1937. Peelen, 1987, werd geschreven op verzoek van het Nederlands Bijbelgenootschap (gesticht in 1814), dat in 1951 een nieuwe protestantse vertaling publiceerde. Deze leidde tot een splitsing in het Genootschap en tot de oprichting van het Comité tot Behoud van de Statenvertaling en Veroordeling van de Nieuwe Vertaling. Dit comité ging over in een Stichting, die de publicatie overzag van Beekhuis e.a., 1987. De eerste helft van die publicatie recapituleert de totstandkoming van de Statenvertaling (zie Den Hollander, 2009, pp. 543-545). In 1993 verscheen een bewerking van De Bruin's standaardwerk: De Bruin, 1993. Kortere overzichten zijn te vinden in Wijminga, 1899, pp. 317-329; Van Itterzon, 1980, pp. 116-117; Van den Berg & Thijs, 2007, pp. 29-37. Het Oud Synodaal Archief ligt in het Utrechts Archief, archief nr. 1401.

3 Zie François, 2013.

4 De opdracht gold in de eerste plaats dus niet het Nieuwe Testament; zie Sevenster, 1937, p. 269.

5 Arminius aan Uytenbogaert, 8 september 1599. In Hartsoecker & Van Limborch, 1684, p. 100 (Arminius' lof op Drusius) en Arminius aan Uytenbogaert, 26 Mei 1600, *ibid.*, p. 102:

Sed nescis, mi anime, quid nuper Theologi Franekerani filius pleno ore et planis verbis enuntiarit de decreto Suyd-Hollandicae Synodi, quo circumscripti sunt illi qui translationi Bibliorum praeficiuntur in posterum. Roggius, dicebat, mihi narravit Drusium per Suyd-Hollandicam Synodum a translatione Bibliorum, imo et inspectione translationis esse exclusum. Tu quidem illius solius excludendi causa decretum factum esse prudenter animadvertebas sed juvenis viginti annorum hoc ex ore Roggii aperte est professus, ignarus proculdubio quo loco Drusius apud me esset.

6 Hinlôpen, 1777a, pp. 33-34. Ook op de synode van Dordrecht was een vrome reputatie een vereiste om voor vertaler in aanmerking te komen: Kaajan, 1914, p. 127.

7 Aldus wordt gesuggereerd in Korteweg, 2010, p. 51.

8 Zie de Nederlandse vertaling van het gebed in Van Itterzon, 1980, pp. 44-48.

9 Breytinger, *Acta Helvetiorum* (geciteerd in Kaajan, 1914, p. 71, n. 1):

ut verbi ministri quin et fideles alii quicunque, quoties ipsis res est cum Anabaptistis et Pontificiis, maiore cum fructu et minore erubescendi metu ad Biblia Belgica provocare possint; denique ut consularat V.D. Ministris iis, qui Latinae linguae caeterarumque prorsus ignari, solo exemplari Biblico Belgico vulgari utuntur, ex quo doctrinas afferunt utiles quidem et pias sed a sensu contextus sacri prorsus alienas.

Zie ook Donner & Van den Hoorn, 1987, p. 18. Het Latijnse woord *contextus* moet hier begrepen worden niet als het moderne 'context', maar als de samenhangende brontekst.

10 *Resolutiën der Staten-Generaal*, 1989, nr. 3264, p. 535.

11 Bogerman aan Alting, z.d., (Leeuwarden, Tresoar, 9056 hs MM [minuut]), later boven de regel toegevoegde woorden zijn tussen \ / en onderstreept weergegeven:

non requiritur \varior illa/ magistralis et eminens Heb. linguae peritia, qualis fuit in Bibliorum Interprete Junio, et qua praeditus est collega tuus D. Gomarus, qui professionem istius linguae cum Theologica conjunxit. ... Sufficiet \notitia/ mediocris \qualis ordinarie et communiter in omnium Academiarum Profess. Theologis fuisse et etiam nunc esse nostri./ ... Imo vel hoc nomine gratularis tibi de hac vocatione \potes gratulari/ quod eius occasione tacite pede licebit \sterius progredi in hebraicis, quod facile erit in tanta subsidiarum copia, quibus hoc seculum abundat. Solarum Concordantiarum Heb. Veterum et novarum Buxtorfianarum usus brevi tempore expedit plurima. Vix caput Test. Vet. absolveris, quin tibimet ipsi satisfeceris. ... Pluris facienda est \certa/ solida loci \alicuius/ explicatio, quam mille Criticorum conjecturae, in quibus nonnulli \adeo/ juvenliler exultant.

Het welle geen verbazing dat deze minuut, noch de uiteindelijk verstuurde brief, wordt aangetroffen in het Oud Synodaal Archief.

12 Baudartius (Leiden) aan Amama, 22 april 1627 (Leeuwarden, Tresoar, 9056 hs MM (autograaf):

Opus nostrum satis lente procedit propter gravissimum D. Collegae Bogermanni morbum, de cuius convalescentia Medici sex desperant. Det ei Deus patientiam, ut hactenus abunde fecit. D. Bucerus et ego interea non quiescimus; tandem tandem, et si bonus deus vitam et otium nobis largiri benigne dignabitur, ad finem perveniemus.

13 Utrechts Archief, archief nr. 1401.

14 Bucerus aan NN, 19 september 1629 (Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, HSS-mag.: Bw 95):

Want derwijle het werck haestelick ende wel moet afgedaen zijn, so behoef het vele oogen. So uwe E. nu ende dan eene predicatie vande Classe conde afgenomen worden, soude mij seer aengenaem wesen. Ick dencke wel dat onse vliegtigheijt, daer van Godt can oordeelen, ende wij bij ons selven wel bewust zijn, de mare van traecheijt bij eenige soude mogen krijgen. Maer ick hope dat de verstandige, insiende wat het geheele werck met al dat daer toe behoort, vereyscht, beter sullen oordeelen. Tot het drucken van de Historischen boecken sullen wij nu eersdaechs met Godes hulpe comen, om de gedruckte Exemplaria den Revisoribus mede nae de selve order toe te seijnden. Nu zijn wij in Jobo besich...

De onbekende geadresseerde moet een van de revisoren zijn geweest.

15 Gomarus aan Polyander, 19 september 1631. In Van Itterzon, 1930, p. 428.

16 Gomarus aan Bogerman, 30 januari 1633. In Van Itterzon, 1930, p. 429.

17 Van Laren aan Baudartius, 6 juli 1633. In Hinlôpen, 1777b, p. 22:

Na mijn laetste schryven heeft my de Heere swaarlyck besocht, met het verlies van mijne lieve Huysvrouw int craem, my achterlatende negen kinderen. Hoewel my hierdoor een onmogelyckheyt scheen aengebracht te sijn om tot Uwe E.W. over te comen; nochtans, mijne familie bevelende de voorsienicheyt des Heeren, was ick geresolveert datelyck over te comen, ende ten minsten voor een dry weken aldaer te blijven. Maer onsen Kerckenraet, oordelende dat door mijn vertreck, haer versoek, twelck inde eerste Vergadering der Hn Staten wel mochte ingewillicht worden, nu teene-mael achter de banck soude geworpen worden, hebben geensins my sulcx willen toestaen.

18 Revisoren aan de Staten-Generaal, 13 juli 1633. In Hinlôpen, 1777b, p. 31: 'onser absentie (voor 't meeste deel) van universiteyten, kercken, ende familien, mede hoogen ouderdom ende swackheyt van verschedene onder ons'.

19 Hinlôpen, 1777a, p. 139. Zie pp. 140-148 voor de problemen, met name met betrekking tot Revius' verlof. Zie hiervoor ook Hinlôpen, 1777b, pp. 42-54, 66-68; zie pp. 20-27, 38-40, 55-56 voor Vlissingen en Van Laren; zie pp. 16-19, 35-37, 40-42, 60-66 voor Leeuwarden en Fullenius.

20 Hinlôpen, 1777a, pp. 142-143, en Hinlôpen 1777b, pp. 1-16. Zie met name pp. 9-11 voor de geciteerde passages.

21 Hinlôpen, 1777b, p. 145. Vervolgens (van 6 september tot 10 oktober) gingen ze snel door de apocriefen, die niet waren geannoteerd door de vertalers. (Ibid., pp. 146-147). Zie ook Wijminga, 1899.

22 Sibelius, ca. 1658, II, p. 224:

Quia tot totiesque in singulis capitibus verba, phrasis, res ac loca Scripturae ab Interpretibus citata, mutata, transposita et correctae sunt, ut D. Scriba variis mutationibus et correctionibus obrutus atque distractus, singulas vix assequi et emendare poterit; praesertim quum aetate esset affecta, gravi et effoeta, viribusque ex diuturnis laboribus fractus. Quia forsitan D. Scribae grave, difficile et molestum nonnumquam videri potuit, si ea a Revisoribus mutarentur, quae ab ipso vel ex Graeco versione, vel in margine annotata fuerant, ut in tacitis attentisque cogitationibus defixus, corrigere corrigenda oblitus sit.

Het Latijn is geciteerd naar Wijminga, 1899, pp. 325-326.

23 Hommius aan Faulkelius, 15 mei 1624. In Wijminga, 1899, pp. xxi-xxii.

24 Faulkelius aan Hommius, 22 juni 1624. In Van Itterzon, 1937, p. 142.

25 Over deze edities, zie De Jonge, 1971 & 1978.

26 Hinlôpen, 1777a, pp. 111-112; Hinlôpen, 1777b, p. 135. Het waren dus niet de vertalers die deze editie gebruikten; zie Utrecht Dresselhuis, 1846, p. 95, n. 1.

27 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b, p. 136:

D. Fratres nobis aperuerunt totam suae versionis methodum et ordinem, quod scilicet omnes et singuli eadem semper capita textus Graeci reviderint, illa ipsa conferentes cum vulgata et usitata Belgica Versione [dus de Deux-Aesbijbel, DvM], quae tolerari potuerunt illibata reliquerunt, divisim quidem operis sed eadem methodo laboraverunt, ut etiam hac in parte intentioni Synodi Nat. Dordracenae satisfacerent, et Stylus Novi Test. sibi ubique in versione satis est similis nec propterea ingrator, etsi versio non est omnino nova.

28 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b, p. 136:

Obvias nimis in variis exemplaribus Graecis diversas lectiones non placuit observare nec annotare, ne hac ratione

autopistia et asphaleia. S. *Scripturae labefactaretur, et cavillationibus ansa daretur, animive lectorum temere distraherentur; sed si notabilis aliqua occurreret varietas, diligenter optima Graecae editionis exemplaria inspeximus et nostrum iudicium modeste ubique ad marginem per adiunctum vocabulum anders apposuimus.*

29 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b, p. 136:

Viri cuiusdam doctissimi et reverendi in Christo fratris in Sabaudia versio Italica in annotanda varietate lectionum luculentior quidem est, sed illa ratione curiosis magis quam iudiciosis lectoribus dicitur satisfecisse nec propterea aeque accepta Ecclesiis illam linguam intelligentibus.

30 Verdegaal, 1987, p. 32. Voor een studie van het gebruik van rabbijnse bronnen bij de vertaling van het boek Job, zie Verdegaal, 1998. Voor Amama's verdediging tegen kritiek van de Leidse theologische faculteit op zijn *Bybelsche Conferentie*, zie Eckhof, 1921, pp. 51-54.

31 Gomarus aan de theologische faculteit Leiden, 15 september 1623. In Van Itterzon, 1930, p. 412; *ibid.* pp. 253-254.

32 Dit exemplaar, met de handgeschreven opdracht van Amama aan Thysius wordt bewaard in Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, signatuur kw 3179 F 33.

33 Deze editie, gebaseerd op de Codex Vaticanus (B), was verschenen onder auspiciën van paus Sixtus v en werd verzorgd door kardinaal Antonio Carafa: *Vetus Testamentum Graecum iuxta Septuaginta, ex auctoris Sixti v, Ponti. Max. editum*, Rome, 1586 (i.e. 1587). De goede kwaliteit van deze editie werd algemeen erkend, ook in protestantse kringen. Ik dank Henk Jan de Jonge voor deze identificatie.

34 Bogerman aan Gomarus, 25 april 1630 (Leeuwarden, Tresoar, ms., Gabbema 9056 HMM; niet in Van Itterzon, 1930):

Psalmo 55.23 occurit impenso meo, illud [yhbch: howhlch al yhv h yhbch]. Variant Rabbini in vocis [yehab] significato. Cumque verbi significatum in scriptura notum et satis usitatum sit, tutius esset, meo iudicio, sequi sententiam Calvinii quam significatum seu usum Arabicum ex fabella Thalmudica accessere et in Canonem inferre. Nostra (ut et Pisc[ator] ex Luthero habet aenliggen, verbo quidem non malo, sed an Hebraeo satisfaciatur, quaeritur. Chald.[sibrch] spem tuam. LXX tèn mèrimnàn sou in Regiis et Romana: quod Ap. Petrus videtur secutus. 1 Pet. 5:7. Genevenses et Angl. burden /charge/ onus/sarcinam/ quod Vatablus etiam, et Tigurina habent. Pagninus [pondus tuum. Calvinus passive / donum vel dare. Tremel. et Jun. active /id quod dat. Sententiae R. Sal. Ab. Ezrae / et Kimchij notae sunt. Si Dignitatis] T[uae] integrum aliquando fuerit, iudicium de eo suum ad me perscribere, uti et de isto hayu amdi (quod eodem [=55] psal. v. 19 occurit), fecerit mihi gratissimum.

35 Gomarus aan Polyander, 2 februari 1636, In Van Itterzon, 1930, p. 433:

Aristeas ... narrat ... LXXII illos in una domo (non cellulis LXXII diversis) et quidem mutua collatione ac disceptatione in unam interpretationem consensisse, et LXXII spatio [sic; sc. dierum?] absolvisse (quod ut libris Mosis transferendis suffecerit, totius Scripturae versio nullo modo potuisse satisfacere constat).

36 Berkvens-Stevelinck, 2001, pp. 20-21. Over de Antwerpse Polyglot, zie Dunkelgrün, 2012.

37 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b, p. 137:

Magno etiam adiumento fuit versio D[omini] J[ohannis] Piscatoris ex ultima eius recensione cum multis M.S. additamentis, quae nobis per Ill. et Praepot. Ordines Generales ab eius heredibus impetrata et suppeditata sunt, in quibus non paucis in locis suas priores editiones correxit, illustravit et auxit.

38 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b, p. 138:

Ubique etiam Syriaca versio explosa est, quae temere a multis tanquam primogeni[t]a, ut a Fabricio Boderiano, vel ab aliis ut antiquissima et primis seculis post Apostolorum tempora nata, orbi Christiano obrudatur. D. Salmastius vix putat, sic nobis ibi narrabatur, esse sexti seculi. Syriacis kephalois et aliis argumentis id ostendi potest. Viginti et amplius locis patebit interpretem non intellexisse textum Graecum.

Fabricius Boderianus was verantwoordelijk voor de uitgave van het Syrische Nieuwe Testament in de Antwerpse Polyglot.

39 Deuteronomium 32:11: 'Gelijck een arent sijn nest opweckt, over sijne jongen sweeft, sijne vleugelen uytbreydt, neemtse ende draegtsse op sijne vlercken'.

40 *Autographon*, ad locum.

41 Selden, 1629, p. 299: 'ideo quod tremorem affert et calamitates multas eis qui eum coluere'.

42 Selden, 1629, sig. **4r.

43 Deze annotatie in het *autographon* vertoont geen ingrepen door de revisoren.

44 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b, p. 139. Zowel de betekenis die uitgaat van 'met welk' als die welke het Grieks vertaalt met het object 'die(n)' geldt heden ten dage als onjuist. Tegenwoordig luidt de formule: 'de beker waarover wij de dankzegging uitspreken'. (Vriendelijke mededeling van Henk Jan de Jonge.)

45 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b, p. 140:

Et sic plurimis aliis locis, nam propter concisam phrasiologiam et praedicati aut subiecti aut copulae aut verbi obscuritatem aut alias rationes, in variis doctissimi eunt sententias. Illorum iudiciis nostris notis nulla adferimus praeiudicia et praestabat subinde aliquid certi ponere ad acuenda doctorum ingenia quam fluctuantem dimittere lectorem. Nos ex multis opinionibus probabilissimum nostro iudicio elegimus.

46 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b:

Quae ex apparentibus scripturae locis allegantur ad probandam aequalitatem vel inaequalitatem graduum gloriae in altera vita; de praeteritione coeli et terrae ratione substantiae vel qualitatum etc.; de antiquitate, usu, necessitate et quiete Diei Dominicae etc. Ibi occasione ita ferente, incertis verisimillima et certa probalibus [sic] vel communi vel maioris partis iudicio praetulimus. Novis ecclesias onerare sententiis nec nostrum fuit nec fas est. Ideo Chiliastarum et semi-chiliastarum opiniones, ubi opus fuit, solidis argumentis, praecipue ad Cap. xx. Apocalypseos refutavimus.

47 Voor een prachtige studie over het *comma Johanneum*, zie McDonald, 2011.

48 Voor deze controverse, zie De Jonge, 1975, pp. 32-33.

49 Ad 1. Tim. 2:1: 'D[at is] voor allerley menschen, van wat beroep ofte volck sy zijn, hooge ofte leege, gelijk dit woordt *alle* dickmael in Godts woordt voor allerley woordt ghenomen. Siet Matth. 4.23. Luc. 11.42. Ephes. 1.3. 1. Corinth. 10.25. Ende dat het woordt *alle* hier alsoo moet worden ghenomen, blijkt uyt Ioan. 17.9. 2. Timoth. 4.14. Galat. 5.12. 1. Ioan. 5.16. Apoc. 6.10. alwaer getuyght wort, dat wy voor alle ende yeder niet en moeten bidden, ja dat de geloovige oock tegen sommige hebben gebeden'.

50 Zie ook De Bruin, 1937a, p. 307, die rept van een antiremonstrants geluid.

51 Sevenster, 1937, p. 303; Sevensters interpretatie om deze conclusie te vermijden (het zou de afgevaardigden in Dordrecht gegaan zijn om *afzonderlijke* uitzettingen van dogmatische aard: pp. 301, 305), getuigt weliswaar van creativiteit, maar is in mijn optiek toch al te gezocht.

52 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b, pp. 138-139. Handelingen 8:20: 'Maer Petrus seyde tot hem, Uw' gelt ²⁰ zy met u ten verderve, om dat ghy gemeent hebt dat de gave Godts door gelt verkregen wort'. Ad locum: '²⁰D[at is] verderve met u. 't welck een heyligh dreygement is, waer mede hy te kennen geeft, hoe swaren sonde dit was, ende wat straffe te verwachten stondt voor hem ende diergelicke, die de geestellicke gaven ofte ampten met gelt ofte giften soecken te koopē, welcke sonde om de daedt van desen Simon, plach Simonie genaemt te worden'.

53 Sevenster, 1937, p. 303 noemt de marginalia bij Romeinen 9:11 en Filippenzen 2:13.

54 Renesse, 1645. In Hinlôpen, 1777b, p. 138: 'Ex textu Matth. xx.27 ubi agitur de *tokos*, ad illam vocem docte disputatum est de feneratoris natura, et fateor in toto illo argumento magis posse discerni, quid sit in foro conscientiae vitandum quam quid sit sequendum'.

55 Statenvertaling, 1637 ad loc. (noot 19): 'Gr. *tokos*, waer door allerley vrucht ofte winste van't gebuyck des gelts wort beteekent, welke altemet in't goede, altemet in't quade genomen wort, na dat de winste redelick ofte onredelick is. siet voorder Luc. 19.23'.

56 Statenvertaling, 1637, ad Hooglied 7:5: 'Verstaet hier dien bant, daer mede men den pronck ofte cieraet des hoofts op-bindt. Het Hebr. woort *dallath* beteekent eygentlick dunnicheyt, teederheyt, properheyt, so dat het hier oock kan beduyden dunne of teeder hayr'.

57 Vgl. noot 56. Wellicht een verwijzing naar Statenvertaling, 1637 bij het woord *tsammah* in Hooglied 4:1: 'Ofte, tusschen uwe tuyten. als ond. vers 3. And[ers:] uwe hayr-bintselen'.

58 Zie bijvoorbeeld Junius, 1594; Junius, 1600a; Junius, 1600b; Agricola, 1597, en Trelcatius, 1611.

59 Episcopus, 1657, Inleiding, fol. (o)5v.

60 Zie bijvoorbeeld de ondertitel van Bucanus, 1651: 'In desen vierden druck zijn [in] dese twee Tractaten de aengetogene Schrifuyr-plaetsen getrouwelick, nae de Nieuwe Oversettinghe des Bybels, gestelt'. (Rogge, 1864, II-2, p. 156). Zie ook Spranckhuysen, 1653 (Rogge, 1865, II-1, p. 112).

61 De Bruin, 1937a, p. 323. De annotaties worden vandaag de dag bewaard in Deventer, Stads- en Atheneumbibliotheek, 27 A 24 KL (een doorschoten drukproef van het Nieuwe Testament met correcties in Sibelius' hand); hs 101 H 11 KL (*Designatio et emendatio errorum typographorum in prima editione Novi Testamenti Belgici ... apud Paulinum à Ravensteijn anno 1637 Leidae impressi ... studio Caspari Sibelii, 1637*); hs 101 H 12 KL (nr 2): *Annotationes et considerationes ad emendationem errorum typographicorum in libris Novi Testamenti, 1655*; hs 101 H 12 KL (nr 3): *Errata typographica a DD. Fratribus correspondentibus inobservata, incorrecta et praeterita, 1655*. Sibelius had dus al vóór het verschijnen van de tweede editie zijn lijst klaar, en zal wel teleurgesteld zijn geweest dat er nog zoveel drukfouten bleven staan in de editie van 1657.